

Fortidens syn på Røldal stavkirke:

Om kirkens bevaringshistorie
og fremveksten av kulturminnevernet

UNIVERSITETET I OSLO

Institutt for filosofi, idé- og kunsthistorie og klassiske språk

Masteroppgave i kunsthistorie

Veileder: Lena Liepe

Våren 2017

Anne Aarvig Falster

© Anne Aarvig Falster

2017

Fortidens syn på Røldal stavkirke: Om kirkens bevaringshistorie og fremveksten av kulturminnevernet.

Anne Aarvig Falster

<http://www.duo.uio.no>

Trykk: Reprosentralen, Universitetet i Oslo

Sammendrag

De mindre kjente monumentene kan også fortelle oss mye om vårt lands historie. En av de 28 gjenværende stavkirkene i Norge er Røldal stavkirke, og bortsett fra sin historie som votivkirke, har kirken blitt lite skrevet om tidligere. Røldal stavkirke ligger i Hordaland, og har blitt omtrentlig datert fra 1200-tallet til begynnelsen av 1300-tallet. Oppgavens hensikt har vært å skrive en enhetlig oversikt over kirkens bevaringshistorie, og undersøke de bakenforliggende årsakene til endringene. Gjennom hundre år fra 1818 til 1918 gikk kirken igjennom to omfattende ombygginger, som endret kirkens utseende på en grunnleggende måte. Derfor er 1800- og 1900-tallet oppgavens hovedfokus. Begge ombyggingene er karakteristiske for bevaringsideologien og kunstoppfattelsen som var gjeldende da endringene fant sted. Tematisk faller derfor denne oppgaven under det som kalles kulturarvsforskning. Røldal stavkirkes bevaringshistorie gir et innblikk i restaureringspraksisen som var gjeldende i denne lille bygda, samtidig som kirken avspeiler tendensene som var dominerende over hele Norge, og hvordan det har endret seg gjennom tidene.

Forord

Tiden som masterstudent har vært en fengslende og lærerik tid. Jeg ønsker å takke Riksantikvaren for stipendet jeg fikk derfra, og som muliggjorde min tur til Røldal uten økonomiske bekymringer. Gunvor Øvregård fra Røldal ga meg nyttige opplysninger, og gjorde at jeg følte meg velkommen i bygda. Videre er jeg takknemlig for alt fra tips til givende samtaler fra Riksantikvarens Leif Anker og Sjur Mehlum. Tusen takk til min uvurderlige veileder Lena Liepe, som alltid ga meg grundige tilbakemeldinger. Jeg vil også rette en stor takk til Cathrine Lillo-Stenberg, og alle tilbakemeldinger jeg fikk på Stavkyrkjeeigarforumet sitt årsmøte i 2017. Det var en stor ære å få lov til å holde et foredrag om prosjektet mitt, og meget inspirerende for en novise innenfor stavkirkeforskningen. Andre som må takkes er Herleik Baklid og Jørgen Jensenius for hjelpsomme og begeistrende svar på mine spørsmål. Mine medstudenter Lise, Camilla og Simen har vært et uforglemmelig følge gjennom disse to årene, og jeg vil takke både for faglige diskusjoner og for mye tull og latter i pausene. Mine venner Mathias og Sarah har kommet med hjelpsomme og faglige utspill, og arbeidet med masteren hadde heller ikke vært det samme uten det faste tovlunsi-kollegialet. Sist, men ikke minst, vil jeg takke min far som ivrig har både lyttet og lest.

Innhold

1. <u>Innledning</u>	7
1.1 Introduksjon	
1.2 Eksisterende forskning	
1.3 Problemstilling	
1.4 Undersøkelsesmateriale	
1.5 Fremgangsmåte	
1.6 Analytiske perspektiver	
1.7 Begrepsavklaringer	
2. <u>Røldal stavkirke sin bevaringshistorie</u>	16
2.1 Røldal stavkirke	
2.2 Bevaringshistorien	
2.3 Ombyggingen på 1800-tallet	
2.4 Ombyggingen på 1900-tallet	
2.5 Etter 1918 inntil stavkirkeprogrammet	
3. <u>Kirken sett i lys av fremveksten av kulturminnevernet</u>	45
3.1 Bevaringsideologi på 1800-tallet	
3.2 Røldal stavkirke: en gammel kirke i en moderne drakt	
3.3 Bevaringsideologi på begynnelsen av 1900-tallet	
3.4 Røldal stavkirke i ny drakt	
3.5 Stavkirkeprogrammet	
4. <u>Konklusjon</u>	80
4.1 Oppsummering	
4.2 Fremtidige forskningsoppgaver	

Kildeliste

Illustrasjoner

1. Innledning

1.1 *Introduksjon*

I de siste tiårene har det vært mindre forskning på stavkirkene, og det kan true forskningens fremtid om ikke flere rekrutteres. Derfor mener jeg det er på høy tid å igjen rette fokus på noen av våre viktigste kulturminner i dette landet. En av mange det har vært sparsommelig skrevet om er Røldal stavkirke. Kirken ligger i Hordaland, og har blitt romslig datert til starten av 1200-tallet til tiden etter 1300. Dette monumentet er kanskje mest kjent for sitt krusifiks som gjorde at kirken ble et svært ettertraktet pilegrimsmål i løpet av middelalderen. Innenfor stavkirkeforskningen tenker man kanskje først på kirkens særegne konstruksjon, som ikke ligner på noen av de andre gjenværende stavkirkene. Både ombyggingene som skjedde i 1844, 1871 og fra 1913 til 1918 førte til drastiske endringer på arkitekturen, og i dag er utseendet totalt forskjellig fra sitt opprinnelige utseende i middelalderen. Oppgavens hovedfokus er disse omfattende ombyggingene, og tematisk faller oppgaven inn under det som kalles kulturarvsforskning: studie av hvordan gamle ting, plasser, og tradisjoner gis verdi og har blitt behandlet gjennom tiden. I oppgavens sammenheng handler det om stavkirkenes funksjon og rolle fra 1800-tallet til i dag. Siden det ikke finnes en enhetlig oversikt over kirkens bevaringshistorie har dette vært en viktig del av denne oppgaven, og deretter har hensikten vært å drøfte hvilke idéer som har ligget til grunn for endringene i arkitekturen.

1.2 *Eksisterende forskning*

Forskning på stavkirkene

Innenfor forskningen på stavkirker og kulturarv er det behov for flere som har kunnskap om dette feltet. Etter å ha deltatt på seminarer arrangert av Riksantikvaren og Fortidsminneforeningen har jeg forstått at det generelt er et stort hull i stavkirkeforskningen - de fleste forskere på feltet er enten pensjonerte eller nærmer seg pensjonsalderen, og det har vært lite rekruttering av nye. Internasjonalt er det stor interesse, mens det i Norge i dag er få som er kunnskapsrike nok til å møte interessen utenfra. Urnes stavkirke har inngående blitt forsket

på, og beskrevet i to bind: Håkon Christie i 2009 og Knud J. Krogh i 2011¹, men dette er et unntak. Kunsthistoriker Erla Hohler har gjort et stabilt forskningsarbeid på portalskurden og dens forskningshistorie, og problemstillinger og status har stått nærmest uforandret siden hennes arbeid fra 1999². I forskningen har det vært en hardnakket oppfatning om en kronologisk og arkitektonisk sammenheng mellom før-kristne kultbygninger³ og stavkirkene, men Olaf Olsen tok et oppgjør med dette i sin avhandling «Hørg, hov og kirke» (1966). Diskusjonen om kultstedskontinuitet, hov og stavkirker har blitt grundig gjennomgått av historikeren John McNicol.⁴ Jørgen Jensenius har bragt inn nye synsmåter på byggeprosess og planlegging. Blant annet i *Lomen stavkirke. En matematisk analyse* (1984) hvor han utførte en analyse av målforholdet i kirken, og i *Trekirkene før stavkirkene* (2001) hvor han viderefører sine perspektiver. I *Takene taler* (2002) av Ola Storsletten er det gjort en undersøkelse av byggemåtene til takene i stav- og stenkirker.

Et stort fokus i stavkirkeforskningen har vært å kartlegge kirkenes arkitektoniske utvikling. Om stavkirkekonstruksjonen opprinnelig er særnorsk eller har oppstått utenfor Norge har også vært en av de sentrale problemstillingene. Argumentasjonen som Lorentz Dietrichson la frem i *De norske stavkirker. Studier over deres system, udbredelse og udvikling* (1892) har hatt en enorm innflytelse, og hans idéer ble senest videreutviklet av riksantikvar Roar Hauglid i 1970-årene.⁵ For å kartlegge stavkirkenes kronologiske utvikling baserte Dietrichson seg på typologi, en metode beslektet på stilhistorie. Dette innebærer å inndele stavkirkene etter konstruksjon og utførelse, som kan gi en indikasjon på når de kan ha blitt bygget. Metoden er basert på en evolusjonistisk tankegang hvor idéen er at alle endringene i arkitekturen er et ledd for å oppnå den perfekte konstruksjonen. I Dietrichson øyne var høydepunktet kirkene med hevet midtrom, hvor Borgund stavkirke er en av de fremste eksemplene. Forskere etter Dietrichson har i stor grad godtatt hans typologiske skjema, og få har tatt et ordentlig oppgjør med hans metode. Blant annet hevdet arkitekt Herman Major Schirmer i likhet med Dietrichson at det var en tradisjon for å bygge i stavverk helt fra før-kristen tid.⁶ Arkitekt Kristian

¹ Christie: *Urnes stavkirke*, Oslo 2009; Krogh, *Urnesstilens kirke*, Oslo 2011.

² Erla Hohler. *Norwegian stave church sculpture I-II*, Oslo 1999. Stavkirkeskurdenes forskningshistorie behandles i bd. II, 9-38

³ De kalles ikke lenger for «hov».

⁴ McNicol: «Plassering av de første kirkene i Norge i forhold til de første kultstedene. En historiografisk studie omfattende tiden etter 1830», KULTs skriftserie nr. 98, Oslo 1997.

⁵ *Norske stavkirker*, Oslo 1969, *Norske stavkirker. Dekor og utstyr*, Oslo 1973 og *Norske stavkirker. Bygningshistorisk bakgrunn og utvikling*, Oslo 1976.

⁶ Leif Anker. «Mellom tempel og korthus» i *Bevaring av stavkirkene. Håndverk og forskning*. Red. av Kristin Bakken (Oslo: Pax forlag, 2016), 145

Bjerknes baserte seg på den typologiske utviklingslinjen Dietrichson hadde skissert, med midtromskirkene som hovedpersonene i stavarkitekturens blomstringstid.⁷ Arkitekt Håkon Christie delte Dietrichson syn om at midtmastkirkene, inspirert av gotikken, strebet etter høyden.⁸

Det er ingen tvil om at Dietrichson verk på mange punkter i dag er utdatert. Dendrokronologi, som er dateringer av årringene til et trevirke, har langt på vei stadfestet dateringene til mange av stavkirkene, og en del sammenfaller ikke med Dietrichson typologiske utviklingsskjema.⁹ I dag er det et etablert standpunktet at det sannsynligvis ble brukt ulike løsninger i samme tidsperiode. Floraen av konstruksjonsmåter og utførelser kan skyldes byggherrenes ønsker og verkstedstradisjoner. Som vist ovenfor har en stor del av forskningen vært et forsøk på å svare på de store og overordnede spørsmålene, i stedet for å fokusere på bygningsundersøkelser og dokumentasjon. Innenfor feltet er det nå behov for mer monumentkunnskap, som Leif Anker hevder i *De norske stavkirkene* (2005). Stavkirkene som har blitt etterlatt er svært tilfeldige og sammenligningsgrunnlaget er fragmentert. Derfor bør oppmerksomheten videre være rettet mot hvert enkelt monument og hva vi kan utlede av dem.¹⁰

Forskning på Røldal stavkirke

Røldal stavkirke nevnes oftest i litteraturen om stavkirker i forbindelse med at det var en votivkirke med et myteomspunnede unngotisk krusifiks. Det foregikk også pilegrimsferder dit helt fra middelalderen til det ble stanset i begynnelsen av 1800-tallet. Lorentz Dietrichson skriver om dette i *De norske stavkirker*, og i dette verket er også den eldste beskrivelsen av kirkens bygningshistorie.¹¹ Av nyere dato er Anne Eriksens magistergradsavhandling *Lovekirker i Norge etter reformasjonen* (1986) hvor hun har foretatt en analyse av votivgaveskikken knyttet til Røldal stavkirke. Anne Eriksen nevner at som votivkirke er Røldal den best kjente og mest skrevet om, og de fleste av kildene er basert på Prost O. N. Løbergs nedskrevne opplevelser etter besøk til kirken på 1830-tallet.¹²

⁷ Anker. «Mellom tempel og korthus», 150

⁸ Leif Anker, *De norske stavkirkene* (Oslo: Arfo, 2005), 35

⁹ Leif Anker drøfter utfordringene ved typologi i *De norske stavkirkene*, 32-35

¹⁰ Anker, *De norske stavkirkene*, 21

¹¹ Lorentz Dietrichson, *De norske stavkirker* (Kristiania: Cammermeyer, 1892), 445-447

¹² Eriksen, Anne. *Lovekirker i Norge etter refomasjonen*. Magistergradsavhandling i Folkeminnevitenskap. Universitetet i Oslo. 1986. 221-223

Annen viktig forskning på Røldal stavkirke er av Jørgen Jensenius, og hans synspunkter er beskrevet i artikkelen «Røldal stavkirke eller...?» (1999). Ifølge Jørgen Jensenius er det muligheter for at arkeologiske og bygningsanalytiske undersøkelser kan gi helt nye perspektiver i debatten om stolpe- og stavkirker. Jensenius har argumentert for at Røldal stavkirke kan ha hatt jordgravde stolper, og det er indisier som peker mot at disse kan ha vært en del av den bærende konstruksjonen i 6-700 år. Dette betyr at stolpekonstruksjonen kan ha vært en parallell tradisjon til stavkirkene, og ikke en forgjenger til stavkonstruksjonen som er det dominerende synspunktet.¹³ Det Jensenius antyder i sin artikkel er et viktig bidrag i debatten om stavkirkenes utvikling, og dette er en god grunn til å bringe denne kirken mer frem i lyset.

Det finnes hverken et helt verk eller masteroppgave dedikert til denne kirken, men Røldal stavkirke er skrevet om i en del av den viktigste litteraturen innenfor stavkirkeforskningen. Kirken er beskrevet av Dietrichson, som nevnt ovenfor, av Peter Anker i *Stavkirkene, deres egenart og historie* (1997), av Ola Storsletten i *Takene taler. Norske takstoler 1100-1350, klassifisering og opprinnelse* (2002) og av Leif Anker i *De norske stavkirker* (2005). Kirkens bevaringshistorie er kortfattet beskrevet i *Røldal bygdebok* (1960) av Knut og Alma Dalen, og kirkens ombygging fra 1913 til 1918 er drøftet i en artikkel av Kristin Aavitsland «Fortidsdesign. Riksantikvar Harry Fett, kirkerestaureringer, estetikk og politikk» (2012).

En helhetlig oversikt over bevaringshistorien til Røldal stavkirke er ikke blitt skrevet før, så dette er noe nytt oppgaven bidrar med. Ombyggingene og restaureringene på Røldal stavkirke er blitt godt nok dokumentert til at en slik studie var mulig å få gjennomført i en masteroppgave. Generelt er det også lite skrevet om stavkirker knyttet til kulturarvsproblematikk. De oppgavene jeg vet om, er Sjur Mehlums hovedfagsoppgave i etnologi fra 1999: «Autentiskriteriet og Kaupanger stavkirke», Sofie Klemetzen sin masteroppgave i kunsthistorie fra 2012: «Kulturminnevernet og dets utvikling. Veggen frå renessansen til Stavkyrkjeprogrammet sitt arbeid med Undredal kyrkje» og Aase Eskeviks masteroppgave i kulturarvsstudier fra 2014: «The Stave Church as a Medium for the Intangible Cultural Heritage: How to Implement and Safeguard the Traditional Handcraft Through Architectural Conservation».

¹³ Jørgen Jensenius. «Røldal stavkirke... eller?». *Viking* (1998), 134-137

1.3 Problemstilling

Røldal stavkirkes bevaringshistorie illustrerer hvordan bruken av kirken har endret seg, og hvordan synet på bevaring har vært ulikt gjennom tidene. På 1600-tallet fikk kirken sitt etterreformatoriske inventar i likhet med de fleste andre kirkene i landet. Men i løpet av en hundreårsperiode fra 1818 til 1918 gjennomgikk kirken flere ombygginger som drastisk endret kirkens opprinnelige utseende fra 1200-tallet. Både ombyggingen på 1800-tallet og 1900-tallet var typiske for datidens syn på bevaring, og det er denne perioden som er oppgavens hovedfokus. Hovedproblemstillingen er todelt:

- En kartlegging av alle endringene som ble gjort med bygningskonstruksjonen og inventaret.
- En undersøkelse, i hvert enkelt tilfelle, av de bakenforliggende årsakene til valgene av disse endringene.

Årsakene til at ombyggingene fant sted, kan ses i sammenheng med fremveksten av det vi i dag kaller kulturminnevernet. Røldal kirkes historie avspeiler det endrende synet på stavkirkene: fra å bli ansett som upraktiske og barbariske til å bli Norges viktigste nasjonale kulturarv.

1.4 Undersøkellesmateriale

I min oppgave har bygningen i seg selv vært en viktig primærkilde i tillegg til de skriftlige kildene. Jeg hentet nyttige og viktige observasjoner fra min egen befaring i kirken 20.mai 2016. Det har vært noen små restaureringer på eksteriøret og interiøret i nyere tid, og i dag er Røldal stavkirke i god stand. Kirken har i stor grad bevart sitt utseende fra ombyggingen i 1913-1918. Mine skriftlige primærkilder har vært et antall artikler om kirken i Fortidsminneforeningens årbøker fra 1902, 1906, 1913, 1915 og 1919, og arkivmateriale fra Riksantikvaren og Riksarkivet i Oslo. Arkivmateriale fra Riksantikvaren omfatter fotografier, avisutklipp, saksdokumenter og brev. Hos Riksarkivet i Oslo oppdaget jeg en omfattende samling med kilder angående ombyggingen som ble utført på kirken fra 1913 til 1918, og som inneholder saksdokumenter, brev, tegninger og avisutklipp. Dette kildemateriale har antagelig aldri blitt gjennomgått før, og jeg har ikke sett at tidligere forskning har referert til disse kildene. Av sekundærkilder har Leif Anker *De norske stavkirkene* (2005) vært hyppig brukt gjennom hele arbeidet. *Røldal bygdebok* av Knut og Alma Dalen har vært et nyttig supplement, men siden

tekstene ikke inneholder et grundig referanseapparat har jeg brukt denne kilden med varsomhet. Min nyeste kilde på feltet er Kristin Bakken (red.): *Bevaring av stavkirkene, håndverk og forskning* (2016) utgitt i forbindelse med stavkirkeprogrammet som varte fra 2001 til 2015. Boken presenterer kunnskapsfeltet og ulike bevaringsideologier i dag.

Når det gjelder fremveksten av kulturminnevernets historie og dens historie har jeg basert meg i stor grad på tidligere forskning. Arne Lie Christensen *Med kunsten å bevare kulturminner i Norge* (2011) er en av de mest oppdaterte norske bøkene om emnet, og gir en grundig innføring. Videre har jeg hatt god nytte av bøkene av Hans-Emil Lidén *Fra antikviteten til kulturminne: trekk av kulturminnevernets historie i Norge* (1991), Nicolay Nicolaysen: *et blad av norsk kulturminneverns historie* (2005) og Kristin B. Aavitsland nylig publiserte biografi: *Harry Fett, historien er lengst* (2014).

1.5 Fremgangsmåte

Del 2 av oppgaven er en presentasjon av kirkens bevaringshistorie. Kap. 2.1 inneholder en bygningsbeskrivelse av kirken, og kirkens konstruksjon blir sammenlignet med de andre gjenværende stavkirkene. Kap. 2.2 gir en kortfattet beskrivelse av bevaringshistorien fra 1600-tallet til slutten av 1700-tallet. Dette kapittelet er hovedsakelig basert på Anker (2005) og Dalen (1960). Sistnevnte kilde er en bygdebok og kildehenvisningene er sparsommelige, men på de viktigste punktene sammenfaller informasjonen hentet fra bygdeboken med mine andre kilder. Under mitt besøk hos Riksarkivet i Oslo oppdaget jeg kirkeregnskaper fra 1600-tallet knyttet til Røldal kirkes sogn, men å gå igjennom dette hadde sprengt rammene for hva en masterstudent har tid til. Dessuten er denne tidsperioden ikke oppgavens hovedanliggende.

I kap. 2.3 er endringene som ble utført på kirken i løpet av 1800-tallet kartlagt. De viktigste kildene som har blitt benyttet er: Jens Z. Kielland sin artikkel «Undersøgelser ved Røldals kirke, Hardanger» (1902) i Fortidsminneforeningens årbok og Bendix Bendixen *Kirkerne i søndre bergenshus amt. bygninger og inventarium* (1904). Fremstillingen er basert på undersøkelser gjort på begynnelsen av 1900-tallet, og jeg har ikke funnet noen kilder fra perioden da endringene skjedde.

I kap. 2.4 er alle endringene som ble utført på begynnelsen av 1900-tallet kartlagt. Om denne hendelsen finnes det et rikt kildemateriale, og i motsetning til det øvrige kapittelet, er kildene fra selve perioden hvor ombyggingen fant sted. Størsteparten av kildene er hentet fra

arkivet til Riksarkivet i Oslo, og noe fra Riksantikvarens arkiv. Arkivmaterialet fra Riksarkivet i Oslo gir et dypt innblikk i restaureringsdebatten som fant sted før ombyggingen ble vedtatt og utført. I tillegg gis det begrunnelser for mange av endringene som ble gjort. Domenico Erdmanns to artikler i Fortidsminneforeningens årbok: «Dekorationer og farver i Røldal kirke, forberedende arbeide til restaureringen av interiørets farver og dekorationer» (1915) og «Røldal kirke. Dekoration og farverestaurering» (1919) opplyser godt om Erdmanns egen arbeidsmetode og utførelse. Prosessen før ombyggingen er beskrevet i mine kilder, men jeg har ikke funnet noen rapporter eller enhetlig oversikt over alle endringene som til slutt ble utført. Men siden kirken i stor grad har bevart sitt utseende fra denne ombyggingen, har jeg forsøkt å utlede noen av svarene fra bygningen selv.

Kap. 2.5 tar for seg restaureringen av kirken gjort under Stavkirkeprogrammet. Kildene som har blitt benyttet er Bakken (2016), en tilstandsrapport gjort under Stavkirkeprogrammet november 2007, og personlig kommunikasjon gjennom e-post mellom Sjur Mehlum og kirkevergen Greta Nordlund.

Hensikten med del 3 er å undersøke hvilke idéer som kan ligge til grunn for endringene på kirken. Bevaringsideologien på 1800-tallet og 1900-tallet, og kulturminnevernets historie blir fremstilt for å drøfte Røldal stavkirkes plass i dette narrative. Denne delen er i stor grad basert på tidligere forskning om kulturarv. Siden kildene om endringene på 1800-tallet er mangelfulle, gir kap. 3.1 et klarere bilde på hvorfor de bakenforliggende årsakene til endringene fant sted. Kap. 3.3 presenterer stavkirkeprogrammet og hvilke prinsipper som ligger til grunn for vernearbeidet i dag. Dette kapittelet inneholder ingen stor drøftelse, men det er tatt med for å tydeliggjøre hvordan vernearbeidet har endret seg fra 1800-tallet til i dag.

1.6 *Analytiske perspektiver*

Jeg vil ikke ta for meg en bestemt teori, men jeg vil arbeide ut i fra noen analytiske perspektiver. Det ene er å la kirkebygningen selv stå i sentrum. Ved å kartlegge endringene som har blitt gjort med Røldal, kan det bli klarere for hvordan kirkens utseende kan ha vært på 1200-tallet, og i tillegg kan dette knyttes opp til dagsaktuelle problemstillinger: hvordan stavkirkene har blitt bevart tidligere kan si noe om hvordan stavkirkene bør bevares i dag og senere. Det eksisterer få skriftlige kilder om middelalderens monumenter. Når det gjelder Norges stenkirker kan forskningen støtte seg på det omfattende forskningsmaterialet som finnes internasjo-

nalt, mens trekirkene står nærmest ensomme tilbake. Derfor er bygningen som kilde spesielt verdifull. Jørgen Jensenius skriver om dette i «De tidligere trekirkenes planlegging og design» (2003):

For di en ikke-formulert og praksisbasert teori er vanskelig å sammenligne med andre teorier har man i vår tid satt som en forutsetning for en arkitekturteori at den må være nedfelt skriftlig for å være forskbar. Men det er bare unntaksvis at kunnskap om planlegging og design, enn si om materialenes egenskaper, verktøy-bruk og organisering av arbeidet er nedfelt i skrift og overlevert til oss. Den praksisbaserte kunnskapen er synliggjort i restene av sluttproduktet, og studiet av den bakenforliggende refleksjon forutsetter undersøkelser av de bevarte spor etter bygningene.¹⁴

I *De norske stavkirkene* oppmuntrer kunsthistoriker Leif Anker stavkirkeforskningen til å bli mer objektfokusert. Dendrokronologi, årringdateringer av trevirke, har gikk sikrere dateringer av de fleste stavkirkene, men i dag er det fortsatt mange ubesvarte spørsmål om håndverk, teknikker, framgangsmåter, materialbruk og teknikker. Derfor mener Anker at det er viktig med bedre monumentkunnskaper.¹⁵ Ved å skrive en enhetlig oversikt over Røldal stavkirke sin bevaringshistorie, mener jeg at denne oppgaven er et skritt i denne retningen. Ettersom de dendrokronologiske undersøkelsene utført på Røldal kirke ikke har gitt noen sikre resultater, er dette en god grunn til å øke monumentkunnskapene om denne bygningen.

Etnolog Arne Lie Christensen skriver i *Den norske byggeskikken* (1995) at mennesket ikke kun uttrykker seg gjennom språket, men også gjennom den materielle kulturen: «Husene taler et språk - en nonverbal kommunikasjon».¹⁶ Bygningen forteller noe om sin kontekst, om samfunnet er velstående eller fattig, har store klasseforskjeller eller er likhetsfremmende. Dagens utseende av Røldal stavkirke er som ett stillbilde på tankegodset fra begynnelsen av 1900-tallet. I tillegg kan bygningen fortelle om endringer i samfunnsforholdene. De fleste stavkirkene har blitt ombygd og påbygd gjennom sine mange hundre år, og dette gjelder for alle eldre hus. Christensen kaller dette for bygningens livshistorie eller biografi.¹⁷ Ved å undersøke og tolke endringene som har skjedd med en bygning, kan dette fortelle oss noe om de gjeldende tendensene i samfunnet.

¹⁴ Jørgen Jensenius. «De tidligere trekirkenes planlegging og design, et bidrag til en teoridannelse». (Højbjerg: Hikuin, 2003), 99. Tilgjengelig på nett: <http://www.stavkirke.info/wp-content/artikler/jensenius-hikuin2005.pdf>. (Oppsøkt: 25.05.17)

¹⁵ Anker, *De norske stavkirkene*, 21

¹⁶ Arne Lie Christensen, *Den norske byggeskikken: Hus og bolig på landsbygda fra middelalder til vår egen tid* (Oslo: Pax forlag, 1995), 23

¹⁷ Christensen, *Den norske byggeskikken*, 18

1.6 Begrepsavklaringer

Definisjonen på hva en restaurering innebærer har endret seg gjennom tiden. Hva antikvarene omtalte som en restaurering på 1800-tallet, er ikke det samme som på 1900-tallet og i dag. Mange av restaureringene på 1800-tallet vil i dag omtales som en rekonstruksjon eller ombygging. Like vel bruker jeg ordet restaurering når jeg beskriver vernearbeidet på 1800-tallet. Det som i dag kan ses på som unødige store endringer i et monument, ble ansett som hensiktsmessig av datidens antikvarer. Endringene som skjedde med Røldal stavkirke omtales derimot som ombygging, fordi jeg tolker det som hensikten.

Fortidsminneforeningen het i begynnelsen: «Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring», men for enkelthets skyld bruker jeg konsekvent Fortidsminneforeningen.

2. Røldal stavkirkes bevaringshistorie

2.1 *Røldal stavkirke*

Røldal ligger i Odda kommune i Hordaland og grenser i nord til Ullensvang og Odda, i vest til Sauda, i sør til Suldal og i øst til Vinje og Rauland, mens Røldalsvatnet ligger sentralt i dalen. I dag bor det ca. 350 mennesker i bygda, men i middelalderen var det antagelig mindre enn hundre bosatte.¹⁸ Bygda ligger ikke lett tilgjengelig siden dalen er stengt av fjell, og veiene ut har vært kronglete og bratte å komme seg igjennom. I 1968 åpnet helårsveien over Haukeli mot Odda, og før dette var kun den rasutsatte veien til Suldal gjennom Bratlandsdalen åpen om vinteren.

I Norge har Røldal vært det nest viktigste pilegrimsmålet etter Nidarosdomen siden middelalderen, og det kan tenkes at denne aktiviteten ikke ble stoppet før på begynnelsen av 1800-tallet siden bygda har ligget så isolert geografisk sett. Flere biskoper og prester forsøkte å stoppe pilegrimsvandringen på 1600-tallet og senere, men til ingen nytte. Siden det kunne være så vanskelig å komme seg til bygda, fikk de troende nærmest uforstyrret holde tradisjonen vedlike. Troen på det undergjørende krusifikset må ha vært sterk når mennesker preget av skader eller sykdom har karret seg gjennom de besværlige veiene til Røldal og Røldal stavkirke.

Kirken ligger godt synlig midt i dalen, og ikke på en fjellrygg som mange andre av våre bevarte stavkirker. Når du kommer ut fra tunnelen som kjører gjennom Haukelifjellet legger du merke til kirken med en gang. Det er usikkert når Røldal ble kristnet, men engang mellom 12- 1300-tallet ble kirken bygget. I løpet av middelalderen begynte pilegrimer å komme til den lille bygda på grunn av det myteomspunnende krusifikset. Det ble sagt at krusifikset hadde evnen til å helbrede, og dette ga kirken stor rikdom fordi pilegrimene ga store gaver under sine besøk, ikke bare for seg selv, men også for de aller sykeste som ikke klarte å ta turen til Røldal. Det er ingen skriftlige kilder som viser kirkens inntekter i middelalderen, men kirkeregnskapene fra 1659 viser at kirken hadde 490 riksdaler på bok, som var en betydelig sum på den tiden. Messen for pilegrimene ble satt til jonsok, som i eldre tider ble feiret

¹⁸ Knut og Alma Dalen, *Røldal bygdebok* (Bergen: Røldal kommune, 1960), 65

den 6.juli.¹⁹ I dag har tradisjonen med å reise på pilegrimsferd tatt seg opp igjen, etter at skirken ble stoppet i begynnelsen av attenhundretallet. For å kunne ta imot dagens tilreisende er det planer om å bygge et pilegrimssenter i nærheten av kirken. Hvordan pilegrimssenteret kan påvirke bruken og senere restaureringer av kirken, er et viktig spørsmål å ha med seg, men det er ikke noe som kommer til å bli diskutert i denne oppgaven.

I katolsk tid hadde Røldal en fastboende prest, men etter reformasjonen endret dette seg da bygda ble annekssogn til Suldal. Siden det kunne være så vanskelig å komme seg til Røldal, brydde ikke presten seg med å besøke kirken mer enn en gang i året, som var på jonsok. Fra 1700-tallet endret denne ordningen seg, og det ble vanlig med to til tre besøk i sommerhalvåret når det var mulig å komme seg til Røldal.²⁰ I 1845 fikk kirken igjen sin egen fastboende prest,²¹ og i dag har presten ansvar for flere kirker i tillegg til Røldal stavkirke.

Ifølge min informant har ikke bygda i dag mange aktivt kristne²², og jeg har inntrykk av at Røldal stavkirke er mer viktig for røldølane som et kulturminne enn som et religiøst samlingssted. Kirken er fortsatt i bruk, som blant annet de nye gravene på gravlunden vitner om. Samtidig fungerer den som et museum. Gudstjenester holdes noen ganger i måneden, og i sommerhalvåret er kirken åpen for turister hvor det er mulig å få en guidet tur. Å møte kirken er som å gå gjennom flere ulike lag av tidsperioder: eksteriøret er et produkt av Kiellands restaurering på begynnelsen av 1900-tallet. I svalgangen ser du selve stavverket fra middelalderen, og i skipet er interiøret i overkant fra 1600-tallet. I svalgangen henger det fotografier av kirken og andre eldre gjenstander, som i et museum, mens interiøret i skipet står klar til å brukes i en gudstjeneste. Det er risset inn bumerker i svalgangen, og på veggen som vender mot inngangen til kirken, er nesten hele veggen full.²³ Ett bumerke er et personlig merke, som blant annet ble brukt som signatur på dokumenter. Bumerker ble brukt før skrivekunsten ble allment kjent, og bumerkene som er risset inn i veggene til kirken er antagelig fra pilegrimer.²⁴

¹⁹ Dalen, *Røldal bygdebok*, 75-77

²⁰ Dalen, *Røldal bygdebok*, 81

²¹ Eriksen. *Lovekirker i Norge etter refomasjonen*, 223

²² Gunvor Øvregård, samtale, 20.04.2016

²³ Egen befaring i kirken 20.04.2016

²⁴ Dalen, *Røldal bygdebok*, 55-59

Bygningsbeskrivelse

Innenfor forskningen har kirken fått en romslig datering fra 1200-tallet til tiden etter 1300.²⁵ Dateringen er gjort på bakgrunn av interiøret, og noe av konstruksjonen. De dendrokronologiske prøvene, som er dateringer av årringene til et trevirke, har hittil ikke gitt noen klare resultater. Den eldste skriftlige kilden vi har av Røldal sogn, er fra året 1462 i *Diplomatarium Norvegicum*, men kirken må være eldre enn dette. Hjørnestavenes baser, som er sylindriske med innsvinget profil og enkel vulst, er sannsynligvis inspirert av gotisk arkitektur. Men dette gir kun en svært romslig datering til etter 1200.²⁶ Døpefonten i kleberstein som står i kirken, er datert til 1200-1250²⁷, og triumfkrusifikset er datert til rundt 1250. Ola Storsletten har datert takkonstruksjonen til siste halvdel av 1200-tallet. Sprett-teljingen og innslagene av hullkil/v-profiler som ligner tilbyggene i den revne Ål stavkirke, er også datert til siste halvdel av 1200-tallet.²⁸ Et malt alterfrontale, som i dag står på Bergen museum, med hovedmotivet korsfestelsen, er sannsynligvis laget i Bergen rundt 1325-50.²⁹

Røldal stavkirke er en enskipet langkirke. Bortsett fra svalgangen og de små gavlene ved inngangen er det ingenting ved det ytre utseendet som røper at dette egentlig er en stavkirke - stavkonstruksjonen er skjult utenfra med et brunmalt vestlandspanel. Spor etter treutskjæringer finnes ikke. Taket er tekket med skifer, og vinduene er smårutete. Inngangsdørene på øst- og vestsiden av kirken har doble dører og er rammet inn i en portal med et sikk-sakk-mønster, som er en stilisert variant av chevron-borden fra normannisk arkitektur. Begge dørene er fra den siste omfattende ombyggingen som varte fra 1913 til 1915, og har kun lånt sin stil fra middelalderen. Inngangsdøren mot øst fører deg til svalgangen som går bak koret, mens gjennom inngangsdøren mot vest kommer du inn i våpenhuset hvor du kan gå videre rett inn i skipet. Kirken har en takrytter som sitter på vestenden av kirkens tak med tre små, runde vinduer på hver sin side, og på mønet er det små kors.³⁰ Innvendig er skipet 7,8 meter langt, 6,7 meter bredt, mens koret er ca. 4,4 meter i bredden og 4,7 meter i lengden. Koret er tilbygd senere i løpet av middelalderen, som kan ses på spor i skipets østvegg og ulike profiler

²⁵ Peter Anker daterer kirken til 1200-tallet i *Stavkirkene* (1997). Jørgen Jensenius og Leif Anker opererer med en romslig datering fra starten av 1200-tallet til tiden etter 1300-tallet.

²⁶ Anker, *De norske stavkirker*, 158

²⁷ Mona Bramer Solhaug. *Middelalderens døpefonter i Norge*. Ph. D. avhandling. Universitet i Oslo. 2001, 77

²⁸ Ola Storsletten. *Takene taler. Norske takstoler 1100-1350, klassifisering og opprinnelse*. Ph. D. avhandling. Arkitektthøgskolen i Oslo. 2002, 175

²⁹ Anker, *De norske stavkirker*, 158

³⁰ Egen befaring i kirken 20.05.2016

på materialene. Dette betyr at kirken opprinnelig kun besto av skipet, og i tillegg var gulvet opprinnelig stenlagt. På den vanlige måten er koret orientert mot øst.

Kirken har to par mellomstaver i langveggene, og ett par i koret. Som det har blitt gjort i for eksempel Torpo, er veggsvillene tappet inn i hjørnestavene og sikret med treplugg. Mellomstavene står rett på grunnmuren, og konstruksjonen mangler grunnstokker.³¹ Fundamenteringen til kirken består av en mur langs yttersiden av svalgangene, og enkeltpunkter murt opp av stein under kirken.³² Deler av middelalderens sperretak er bevart, og før kirken fikk en himling på 1600-tallet var det antagelig åpent opp mot mønet. Himlingen i skipet er flat, mens himlingen i koret er buet. Under skipets himling er beten spent på tvers mellom langveggene. Konstruksjonen har bestått av beten også før himlingen kom på plass.³³

Middelalderinventar som fortsatt står i kirken er døpefonten, triumfkrusifikset og to klokker. Døpefonten er stor nok til å døpe hele barnet i. Kirken hadde et rikt inventar før reformasjonen, men det er godt mulig at noe forsvant da protestantismen ble innført i Norge. Kristian den 3. satte i gang en utrenskningsaksjon for å fjerne alt som minnet om den katolske tro.³⁴ Tre altere med helgenfigurer er spredd på ulike museer, og på Bergen museum finnes det malte alterfrontalet av korsfestelsen. På grunn av de tre alterskapene med helgenfigurer er det sannsynlig at kirken har hatt minst ett sidealter.³⁵ Det finnes også en rekke messeklær bevart fra kirken. I dag består det meste av inventaret fra 1600-tallet: prekestolen, kirkebenkene, altertavlen, to malerier som henger i skipets nordre vegg, og deler av den indre dekoren. Det ene maleriet, som henger i skipet, er Maria med barnet, og det andre viser den korsfestede Kristus. Korset har form som et vintre, et symbol for livets tre, og rundt dette bildet er det tretten mindre bilder som viser apostelens martyrier. I midten i øverste rekke er mater dolorosa, den lidende Jesu mor med syv sverd i hjertet. Ikonografien i maleriet er svært sjeldent, og blant Norges kirker er det Røldal stavkirke som har det eneste eksemplaret.³⁶ Altertavlen har katekismetekster i sidefeltene og bibelske motiver i hovedfeltene, hvor det øverste bildet viser oppstandelsen, og det nederste viser Kristus nedtakelse fra korset.

³¹ Anker, *De norske stavkirker*, 158

³², Tilstandsrapport om Røldal stavkirke under stavkirkeprogrammet, Hans Marumrud, November 2007. (AA Ra, topografisk arkiv)

³³ Storsletten. *Takene taler. Norske takstoler 1100-1350, klassifisering og opprinnelse*, 174

³⁴ Dalen, *Røldal bygdebok*, 83

³⁵ Anker, *De norske stavkirker*, 158

³⁶ Rapport av Sigrid Marie Christie som var på besøk i Røldal kirke 23.10.60. (AA Ra, topografisk arkiv)

Beskrivelse av den indre dekoren

Under ombyggingen fra 1911 til 1918 var Domenico Erdmanns rekonstruksjon av den indre dekoren et av de største arbeidene som ble gjort. Derfor kommer det følgende en nøyere beskrivelse av hvordan den indre dekoren ser ut i dag. Opprinnelig stammer dekoren fra 1630-tallet hvor den utenlandske maleren Gotfried Hendtzschel sto for det meste av arbeidet. Den indre dekoren vi ser i dag stammer i stor grad fra Erdmanns rekonstruksjon av barokkdekoren. Under ombyggingen i 1844 fjernet de såpass mye av 1600-tallets dekor at Erdmann hadde lite å gå etter under sitt arbeid.³⁷

Korets himling er malt som et kassetak med snirklete blomstermotiver innenfor hver firkant. I midten av himlingen er det malt en oval, og innenfor ovalen er det malt et bibelsk motiv: hyrdenes tilbedelse av jesusbarnet. Innenfor fire av firkantene, to på hver side av midt-ovalen, er det malt et lite englehode. Blomstermotivene i himlingen er også malt på den øverste delen av veggene til koret, mens på den nederste delen av veggen er det malt draperier med kraftige folder i fargen mørkegrønn.

Dekorasjonen i skipet er stilmessig ulik den i koret. Det er blomstermotiver i taket og i de øverste delene av veggene, men disse er kraftigere i fargene og penselføringen, og tettere malt, enn blomsterdekorasjonene i koret. På de nederste delene av veggene i skipet er det også malt draperier, men her i fargen rød. Betene og kryssbåndene i veggen har alle et mønster som minner om kjetting, selv om det er usikkert om det var dette som ble forsøkt etterlignet. På benkene mot nord er det malt en lilje på siden. Den indre dekoren er i dag i dårlig forfatning, og trenger en restaurering. Hittil har dette arbeidet ikke blitt prioritert av Riksantikvaren.³⁸

En unik stavkirkekonstruksjon

Navnet stavkonstruksjon og stavkirker kommer av de loddrette stavene, det norrøne navnet for stolpe, som er den bærende konstruksjonen. I en stavkirke rir stavene over svillen eller har stavene tappet inn i svillen, i motsetning til en stolpekirke hvor stolpene er jordgravde. Navnene på disse to konstruksjonene kan være forvirrende, men siden disse er de allment brukte

³⁷ Domenico Erdmann. «Dekorasjoner og farver i Røldal kirke, forberedende arbeide til restaureringen av interiørets farver og dekorasjoner». *Årbok for Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring*. (Oslo: Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring, 1915), 93

³⁸ Egen befaring i kirken 20.05.2016

begrepene innenfor forskningen, vil de også bli brukt i denne oppgaven. Alle stavkirkene som er bevart har noen konstruktive særtrekk, men de fleste kan deles inn i fire grupper basert på fellestrekk i konstruksjonen: enkle kirker, møretypen (Møre-kirker), midtmastkirker og kirker med indre reisning. En slik inndeling inneholder alltid forenklinger, og det er viktig å påpeke at det ikke er mulig å påvise en evolusjonistisk utvikling av stavkirkene. Mer sannsynlig har ulike konstruksjoner blitt brukt parallelt.³⁹

Røldal stavkirke passer ikke inn i noen av disse grupperingene, og det finnes ingen parallell blant de andre stavkirkene med «avvikende» konstruksjon. I likhet med møretypen har kirken mellomstaver i veggene, men her stopper likheten.⁴⁰ Flere unike trekk kan påpekes ved kirken: det har opprinnelig ikke vært tilbygg for kor og det finnes ingen spor etter et korskille i skipets østre del.⁴¹ Mellomstavene står rett på grunnmuren, og veggsvillene er tappet rett inn i hjørnestavene, i motsetning til de fleste andre bevarte stavkirkene hvor svillene står på grunnmuren, og stavene rir over veggsvillrammen. I tillegg mangler kirken den høye tørrmuren som fundament, og konstruksjonen mangler grunnstokker.⁴²

Inntil 1844 var gulvet stenbelagt, og ikke av tre, som er det vanlige å finne i stavkirker.⁴³ I denne sammenheng er Jensenius sin artikkel «Røldal stavkirke... eller?» viktig, hvor han mener det finnes indisier for at kirken kan ha hatt jordgravde stolper i hjørnene, og at disse kan ha vært en del av den bærende konstruksjonen i 6-700 år. Ifølge de skriftlige kildene som Jensenius trekker frem, kan det være at to av de jordgravde stolpene/stavene ble kappet av under ombyggingen i 1913. Dette ble gjort for å legge om hele den nedre konstruksjonen for å kunne motvirke svingningen til de bærende elementene i konstruksjonen.⁴⁴ Innenfor forskningen har oppfatningen vært at stavkonstruksjonen tok over fordi jordgravde stolper ikke hadde en lang levetid. Hvis arkeologiske og bygningsanalytiske undersøkelser viser at Røldal stavkirke har hatt jordgravde stolper, kan det gi helt nye perspektiver i debatten om stolpe- og stavkirker: nettopp at stolpekirkene ikke var forgjengerne til stavkirkene, men at det har vært to bygningskonstruksjoner brukt parallelt. Peter Anker skrev i *Stavkirkene: deres egenart og*

³⁹ Anker, *De norske stavkirker*, 27

⁴⁰ Anker, *De norske stavkirker*, 27-31

⁴¹ Jørgen Jensenius. «Røldal stavkirke... eller?», 131

⁴² Anker, *De norske stavkirker*, 158

⁴³ Jens Z. M. Kielland. «Undersøgelser ved Urnæs, Undredal, Gaupne og Røldal kirker, samt iagttagelser paa en reise gjennom Valdres». *Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring*. (Oslo: Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring, 1902), 194

⁴⁴ Jensenius. «Røldal stavkirke... eller?», 134-137

historie (1997) at kirken hadde «en mer primitiv konstruksjonsmåte»⁴⁵, men det kan vise seg at kirken ikke er så «primitiv» som tidligere forskere har hevdet. Innenfor forskningen har det blitt bemerket at den stavbygde andreetasjen til Finnesloftet på Voss, som er landets største profane stavbygg, har flere konstruktive likheter med Røldal stavkirke. Det viser at Røldal stavkirkes konstruksjon ikke ble bygget som et engangstilfelle, og forsterker argumentet at det kan ha vært ulike byggemetoder som ble brukt i de samme tidsperiodene. I likhet med Røldal stavkirke er Finnesloftet datert til omkring 1200-tallet.⁴⁶

Hvor unik konstruksjonen til Røldal stavkirke er, ble ikke oppdaget før 1899, da den ble oppmålt og undersøkt av arkitektene Johan Meyer og Fredrik Pettersens.⁴⁷ Dietrichson beskriver kirken i *De norske stavkirker* fra 1892 som «uden al arkitektonisk merkelighed»⁴⁸, og året før Meyer og Pettersens undersøkelse kom det ingen protester da sogneprest Ringdal ønsket å rive kirken slik at det kunne bygges en ny og større kirke. I 1898 skrev han et brev til den Bergenske filialavdeling⁴⁹ om dette, og svaret var at kirken «ikke har nogen betydning ved sin arkitektur»⁵⁰. I tillegg var innkjøpsprisen for høy.⁵¹ Sentralforeningen hadde ingen innvendinger mot dette, men ba om å avvente rivingen av kirken for å få hele kirken oppmålt og fullstendig undersøkt. Dette hadde tidligere ikke vært mulig fordi den hadde vært kledd med bord både utvendig og innvendig.⁵² Året etter ble undersøkelsen gjort av Meyer og Pettersens, og dermed startet diskusjonen om stavkirkens særegenhet, som har fortsatt til i dag. Her er det fortsatt mange ubesvarte spørsmål.

⁴⁵ Peter Anker, *Stavkirkene, deres egenart og historie*. (Oslo: J. W. Cappelens forlag, 1997), 171

⁴⁶ Anker, *De norske stavkirker*, 160

⁴⁷ Johan Meyer. «Indberetning om arkitekt Johan Meyer og arkitekt Fred. Pettersens reiser sommeren 1899, samt om besigtigelse af Aardal kirke, Ryfylke, Moster og Hisanger kirker». *Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkernes Bevaring*. (Oslo: Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkernes Bevaring, 1899), 74-77

⁴⁸ Dietrichson, *De norske stavkirker*, 445

⁴⁹ En av filialene til Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkernes Bevaring.

⁵⁰ Bendix Edvard Bendixen, I. Ross, Fritz Von der Lippe, Shack Bull, Gabriel Gustafson. «Aarsberetning for 1898 fra den Bergenske filialavdeling». *Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkernes Bevaring*. (Oslo: Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkernes Bevaring, 1898), 160

⁵¹ Bendixen. «Aarsberetning for 1898 fra den Bergenske filialavdeling», 159-164

⁵² Lorentz Dietrichson, N. Nicolaysen, O. Rygh, H. Huitfeldt-kaas, H. Thrap-Meyer. «Centralforeningens aarsberetning for 1898». *Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkernes Bevaring*. (Oslo: Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkernes Bevaring, 1898), 164

2.2 Bevaringshistorien

Gjennom tidenes løp har kirkens form og utseende blitt endret i stor grad, og mange av disse endringene er karakteristiske for det som har blitt gjort på andre kirker i Norge. Før det tas opp til diskusjon hvilke idéer som kan ha ligget bak de ulike endringene, er det viktig å få på plass en enhetlig oversikt over kirkens bevaringshistorie. Det finnes kilder på at det har skjedd viktige endringer på 1600-tallet, 1818, 1844, 1872, og i årene 1913-1918. På 1600-tallet fikk interiøret en ny karakter etter reformasjonens standarder, og i nyere tid skjedde de mest omfattende endringene på både interiøret og eksteriøret i 1844 og 1913-1918. Det var vanlig for kirkene på 1600- og 1700-tallet å få et luthersk interiør, og ombyggingene i 1844 og 1913-1918 er representative for datidens syn på restaurering.

- 1600-tallet: Kirken fikk nytt inventar av en Thomas Snekker som bygde himling, kirkestoler og galleri. Gottfried Hendtzschel navn er signert på altertavlen og prekestolen, og daterert 1629.
- 1818: Kirken ble rettet opp og avstivet med kryssbånd i veggene.
- 1844: Veggene til kirken ble utvendig kledd med hvitmalte bord. Steingulvet ble fjernet og solgt på auksjon til folket i bygda. Skipet ble utvidet mot vest, gjort høyere med ny himling, og det ble lagt inn loftsbjelker.
- 1872: Det ble gjort arbeid på alterbordet, og kirken ble innvendig kledd med bord.
- 1899: Kirken ble oppmålt av arkitekt Johan Meyer og Fredrik Pettersen, og kirkens særegne konstruksjon ble oppdaget.
- 1913-15: Den indre og ytre bordkledningen til kirken ble fjernet. Kirken ble hevet på ny grunnmur, fikk nye hovedbjelker og nytt bjelkelag. Det ble bygget svalgang og et nytt tårn, og eksteriøret ble brunmalt. Utvidelsen av skipet mot vest, som ble bygget i 1844, ble revet, men det ble bygget en ny utvidelse som sto i samme stil som resten av skipet. Ombyggingen ble ledet av Jens Z. M Kielland.
- 1915-18: Kirkens indre dekor og bemaling fra 1600-tallet ble rekonstruert av Domenico Erdmann.

Fra 1600-tallet til slutten av 1700-tallet

På 1600-tallet, og etter at protestantismen hadde fått større fotfeste i landet, fikk kirken nytt inventar. Dette skjedde med de fleste kirkene for å tilpasse dem den nye liturgien, og de gode inntektene Røldal stavkirke fikk fra pilegrimene gjorde det antagelig mulig å gjennomføre et slikt arbeid. En Thomas Snekker ble satt i sving, og han bygde kirkestoler, bispestol, galleri, og himling over skip og kor. Det har blitt påpekt at kirkestolene ligner på dem i Årdals kirke.⁵³ Ifølge Knut og Alma Dalen i *Røldal bygdebok* skal også en annen kunstner, Kristen Snikkar, ha hjulpet til og bygget prekestolen og altertavlen, men denne informasjonen har ikke blitt funnet i mine andre kilder. Begge disse treskjærerne var en del av kunstretningen kalt Stavangerrenessansen, og som allerede hadde fått utviklet seg i lang tid før det ble gjort arbeid på Røldal kirke. I kirkeregnskapene skal det stå at i året 1635 ble det kjøpt inn 13 tylfter⁵⁴ bord som ble kjørt over fjellet fra Hardanger, som trolig ble brukt for å bygge himlingen over skip og kor. Årstallet 1627 står på prekestolen, på bispestolen 1636, og på kirkestolene 1638. Den utenlandske kunstneren Gotfried Hendtzschel, fra datidens tyske Breslau som i dag er den polske byen Wroclav, arbeidet på den tiden i Stavanger. Også til bygda Røldal dro han for å gjennomføre ett arbeid. I Røldal stavkirke malte han altertavlen, prekestolen, korveggene og himlingen i koret. De fire evangelistene på prekestolen er malt på et senere tidspunkt, men det kan tenkes at dette også er Hendtzschels arbeid. Prekestolhimlingen ble også dekorert, og bærer fortsatt innskriften: «Verbum Domini manet in Æternum», som betyr «Guds ord varer ævig».⁵⁵ Dekorasjonene i skipet er ikke like omfattende og detaljerte som Hendtzschels arbeid, og ifølge Domenico Erdmann, er de utført i lokal stil, og ligner på paneldekorasjonene i Eidfjord kirke.⁵⁶ Apostelrekken på galleriet er trolig malt på et senere tidspunkt. Et døpefat datert 6.august 1625 ble sannsynligvis gitt til kirken, da det står: «Er dette Becen Gieven til Røldal kirke af erlige oc velb.: fru Lisebeth Brysche.» Om eksteriøret vet vi at kirken på 1600-tallet hadde svalgang, og takrytter.⁵⁷

Etter endringene på 1600-tallet ser det ikke ut som kirken har blitt vedlikeholdt før på 1800-tallet. Fra begynnelsen av 1700-tallet ble kirken privateiendom. Oberstløytnant Christopher von Krog i Hogganvik kjøpte kirken i 1722 på en auksjon. På denne tiden ble flere kirker

⁵³ Meyer. «Indberetning om arkitekt Johan Meyer og arkitekt Fred. Pettersens reiser sommeren 1899», 77

⁵⁴ «Tylfter» er en gammel mengdeenhet, og en tylft tilsvarer tolv enheter.

⁵⁵ Dalen, *Røldal bygdebok*, 83 – 84 Anker, *De norske stavkirker*, 156-160

⁵⁶ Domenico Erdmann. «Røldal kirke. Dekorasjon og farverestaurering». *Årbok for Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring*. (Oslo: Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring, 1919), 95-96

⁵⁷ Storsletten. *Takene taler*, 174

solgt på auksjon for at kongen kunne dekke lønnen til de som hadde arbeidet for ham. Etter 1735 hadde kirken ulike eiere fra Røldal, men hverken løytnant von Krog eller de senere eierne ser ut til å ha vedlikeholdt kirken. Folketallet økte i løpet av 1700-tallet, og i 1788 mente daværende sogneprest Hans Quale at kirken var for liten til menigheten. Eierne av kirken hadde ikke midler til å betale for en modernisering av kirken, og dermed ble kirken værende i sin dårlige forfatning. I tingboka for Hardanger står det: «...at de slet ikke ere formuende til at reparere Kirken men ville ønske at en Collect maatte dem bevilges paa det Kirken kand komme i brugbar stand.»⁵⁸

2.3 Ombyggingen på 1800-tallet

I løpet av attenhundretallet ble mange av stavkirkene revet, og det ble bygget nye kirker på de samme stedene. Rundt 1850 var det omkring seksti stavkirker stående igjen, men rundt halvparten av disse ble revet. Den almenne oppfatningen var at stavkirkene var upraktiske, og stilen de var bygget i var stygge og barbariske. På denne tiden kom det også en kirkelov som krevde at kirkene skulle ha plass til en tredjedel av menigheten, og stavkirkene var ikke store nok til å dekke dette kravet. J. C. Dahl, som i lang tid hadde bodd i utlandet, og noen få ivrige tilhengere så særpreget ved stavkirkene, og jobbet i herdig for å hindre stavkirkene fra å bli revet.

Røldal stavkirke var også i fare for å bli revet på begynnelsen av attenhundretallet, og student Wilhelm Frimann Koren skrev i sine dagboksnotater fra 1822 at presten Hjorthøi jobbet i herdig for å få kirken revet slik at det kunne bygges en ny. Prest Hjorthøi fikk ikke sin vilje fordi kirkeeierne hadde ikke økonomi til dette, og Røldal stavkirke ble istedenfor modernisert og utvidet for å kunne tilpasses de nye behovene. Selv om Røldal stavkirke ble stående, ble eksteriøret endret til å fremstå som en typisk 1800-talls landsens kirke, og en hver karakter av kirken som stavkirke ble tildekket. Etter at kirken ble bordkledd innvendig var det kun rundt korbuen at det gamle stavverk fortsatt kunne sees. I løpet av 1800-tallet ble det gjort arbeid på kirken tre ganger. I 1818 ble det utført noen reparasjoner, i 1844 ble en stor ombygging utført; eksteriøret ble endret og fikk en ny karakter, og det meste av den indre dekorasjonen fra 1600-tallet ble fjernet. I 1878 ble det igjen utført noen reparasjoner. Koren skriver faktisk i sin dagbok fra 1822 at han selv håpet at Røldal stavkirke ikke ville bli revet: «Ønske vilde jeg at den vilde bli staaende, Thi som et Mindesmerke fra længstforsvundet Old burde

⁵⁸ Dalen, *Røldal bygdebok*, 92-96

den staae saa længe sic muligt.»⁵⁹, men dette synet skilte seg sannsynligvis fra den almenne oppfatning. Fremstillingen i dette kapittelet bygger i hovedsak på Kielland (1902), Bendixen (1904), Jensenius (1999) og i noen grad arkivmateriale hentet fra Riksantikvaren og Riksarkivet i Oslo.

Endringene som skjedde i 1818, 1844 og 1878

I 1818 ble et mindre inngrep gjort hvor kirken ble rettet opp og avstivet med kryssbånd i veggene. I følge Jens Zetlitz M. Kielland besto denne reparasjonen i hovedsak i å få rettet opp kirken som da var blitt skjev og nedsunken. Antagelig er det de svekkete hjørnestavene og svillene i nordvest og sørøst, som inntil 1818, har fått kirken til å rotere medsols. Nytt tømmer ble satt inn og punktene som hadde begynt å sige ble hevet.⁶⁰ Denne reparasjonen hindret ikke kirken fra å fortsette å sige, så en større reparasjon på grunnkonstruksjonen ble gjort hundre år senere. Det er en innskrift i korbuen hvor det står: «bekostet av kirkeeeierne i røldal 1818», men hva det er som har blitt bekostet, står ikke.⁶¹ Bendix Bendixen mener teksten refererer til reparasjonen som ble gjort det året.⁶² Noe større reparasjon enn å få rettet opp kirken virker det ikke som kirkeeeierne hadde råd til, og på et visitasmøte 4.juli 1840 har datidens prest tatt opp ønsket om en grundig reparasjon på kirken. Med tanke på at kirken tilsynelatende ikke hadde blitt tatt noe godt vare på siden 1600-tallet kunne ikke kirken ha vært i særlig god stand. I 1842 ser det ut som om kirkeeeierne fikk den hjelpen de trengte etter en forhandling med Røldal herredsstyret.⁶³

I 1844 ble en av de mest omfattende reparasjonene gjort som endret kirkens utseende i stor grad. Et av formålene med dette var å tilpasse kirken til datidens behov. Svalgangen på begge langsiden var råtne, og ble derfor fjernet. Veggene til kirken ble utvendig dekket med hvitmalte bord, og det ble bygget krysspostvinduer. Det eneste fotografiet fra kirkens 1800-talls eksteriør viser kirken fra sørvest, og på den siden hadde skipet tre vinduer, og koret et vindu. Et våpenhus ble bygget på kirken, og på taket ble det bygget en takrytter. Våpenhuset og takrytteren ble også kledd i hvitmalte bord.⁶⁴ Skipet ble utvidet mot vest med 5 meter så det ble til sammen 12,55 m langt⁶⁵, og dette gjorde at kirken hadde plass til en større del av

⁵⁹ Riksantikvarens avskrift av student Wilhelm Frimann Korens dagbok 10.06.1822. (AA Ra, topografisk arkiv)

⁶⁰ Jensenius. «Røldal stavkirke... eller?», 69

⁶¹ Kielland. «Undersøgelser ved Urnæs, Undredal, Gaupne og Røldal kirker», 194-195

⁶² Bendix Bendixen, *Kirkerne i søndre bergenshus amt: bygninger og inventarium*, (Bergen: Grieg, 1904), 562

⁶³ Knut og Alma Dalen, *Røldal bygdebok*, 99

⁶⁴ Fotografi av kirken sett fra sørvest, fra rundt 1900. (AA Ra, topografisk arkiv)

⁶⁵ Kielland. «Undersøgelser ved Urnæs, Undredal, Gaupne og Røldal kirker», 187

menigheten. Med utvidelsen ble den opprinnelige gavlveggen i vest flyttet med. Både Kielland og Bendixen nevner at gavlveggen har spor etter et *opprinnelig* rundbuevindu som var 45 cm høyt og 30 cm bredt, men det er usikkert hva de mener med opprinnelig. Middelalderens stavkirker hadde ikke vinduer, men glugger; små runde hull, som vanligvis var plassert høyt oppe på veggene. Ifølge flere av kildene fra begynnelsen av 1900-tallet var det flere som ønsket å tilbakeføre kirken til dens *opprinnelige* form. Det kan kanskje tolkes som kirkens utseende før den omfattende ombyggingen i 1844, fordi dette endret det som var igjen av kirkens opprinnelige karakter. Skipets vegg mot sør har på ett tidspunkt hatt fire rundbuevinduer gruppert to og to med innfatning av blyglass, mens skipets vegg i nord har sannsynligvis ikke hatt noen vinduer.⁶⁶

I høyden ble skipet utvidet med 43 cm ved at det ble lagt til to nye stavlegjer, og over disse igjen ble det lagt 13 loftsbjelker. Den nye flate himlingen i skipet er spikret på underflaten av disse bjelkene. Tidligere hadde himlingen i skipet den samme buede formen som himlingen i koret fortsatt har i dag.⁶⁷ Endringene i taket førte til at takstolen, den som støtter for sperrene i en takkonstruksjon, ble forandret. Av de opprinnelige sperrene er det kun ti igjen. I følge Kielland kan dette være en forklaring på hvorfor så mange gamle sperrer har blitt brukt om igjen blant annet som strekkfisk. Kielland bruker ikke ordet strekkfisk, men min antagelse bygger på at han bruker ordet «oplænger» i sin tekst, som i *Store norske leksikon* er synonymt med strekkfisk.

I dagens kirke er det ikke funnet noen strekkfisker eller spor etter strekkfisker. En mulighet kan være at de ble fjernet under Kiellands ombygging.⁶⁸ Jeg har funnet indisier⁶⁹ på at tilbygget fra 1844 ble revet under Kiellands ombygging og da ville sporene etter strekkfiskene samtidig bli fjernet. Strekkfisk brukes på vegger av lafteverk, og derfor kan Kiellands bemerkning om strekkfiskene være en indikasjon på at tilbygget fra 1844 var laftet. Et fotografi⁷⁰ av kirkens eksteriør kan tyde på at tilbygget har vært i tilnærmet samme vegghøyde som stavkirken. For å stabilisere en høy laftevegg er det behov for strekkfisk. Kielland skriver: «En gammel mand vidste ogsaa at fortælle, at man der for kort tid siden havde fundet det gamle arbejdssted, hvor der endnu laa masser af spon og kløvede materialer fra den tid, kirkens tømmer blev spaltet og økset.»⁷¹ Det er mulig å anta at disse materialrestene stammer fra

⁶⁶ Kielland. «Undersøgelser ved Urnæs, Undredal, Gaupne og Røldal kirker», 192-195

⁶⁷ Bendixen, *Kirkerne i søndre bergenshus amt: bygninger og inventarium*, 540

⁶⁸ Privat kommunikasjon i e-post med Leif Anker, 22.02.17. Arkivert hos forfatter.

⁶⁹ Diskuteres nærmere i kap. 2.4

⁷⁰ Fotografi av kirken sett fra sørvest, fra rundt 1900. (AA Ra, topografisk arkiv)

⁷¹ Kielland. «Undersøgelser ved Urnæs, Undredal, Gaupne og Røldal kirker», 194

arbeidet med tilbygget. Materialer fra middelalderen ville sannsynligvis ikke lenger være observerbare på markoverflaten. Informanten til Kielland kan ha vært tilstede under ombyggingen i 1844, siden det i 1902 var 58 år siden utvidelsen hadde blitt utført, og dette gjør observasjonen troverdig. Kielland nevner at tømmeret ble spaltet og dette kan indikere at det ble brukt halvkløvninger i laftet. Behovet for strekkfisker samsvarer godt med dette. Videre er halvkløvninger en billig løsning fordi det innebærer mindre tømmer, og som nevnt hadde ikke Røldal god økonomi på denne tiden. Kildene mangler en grundig omtale av dette, men ut i fra indikasjonene er det mest sannsynlig at tilbygget var laftet.⁷²

Galleriet som lå tvers over rommet i skipet ble fjernet. Den opprinnelige brystning ble bevart og flyttet med utvidelsen, men ble malt over med hvit farge. Et bilde fra slutten av attenhetretallet viser at kirken hadde et galleri på nordsiden av skipet - kanskje galleriet ble flyttet hit? Under overmalingene var det delt inn i tolv deler, en for hver apostel, av «sædvanlige renaissance-fyldingsverk»⁷³ etter Kiellands beskrivelse. Kielland antagelse er at kirkebenkene har stått uforandret fra 1600-tallet til 1844 da ryggene ble fjernet, og hovedstykkene som var rikt profilert ble avskåret. De avskjærte hovedstykkene ble gjenbrukt som knekter under benkenes seter, antagelig fordi dette var kostbare materialer.⁷⁴

Folket i bygda erindrer at før 1844 hadde kirken vært malt med tjære på alle sider, og at kirken hadde et tårn midt på taket hvor klokkene hang. På den nordre langvegg hadde det vært en lukket svalgang, som det har blitt funnet fysiske spor etter. I koret finnes det flere hakk og hull etter svalgangen, mens det er kun noen få spor på begge skipets langvegger. Videre husker folket fra bygda at skipets himling var rikt bemalt. I 1902 var det fortsatt noen rester bevart i koret fra interiørets dekor og bemaling fra 1600-tallet, og Kielland beskriver det som «...vakker loftsmaling i røde og gule farver paa graa bund.»⁷⁵ Det var også noen rester av dekorasjonene på kledningsbordene under tverrgalleriet som stammer fra den gamle himlingen i skipet. Dekorasjonene fra skipet har i flere kilder blitt beskrevet som grovere malt enn korets dekorasjoner. Alle veggene hadde lignende dekorasjoner, men i 1844 var en del av dekorasjonene i dårlig stand på grunn av fuktskader.⁷⁶ Dekorasjonene ble malt over med hvitt, og deretter i kledd med ullpapp og bord.⁷⁷ Etter eldre folks utsagn skal det ha stått en søyle midt i koråpningen med ornamenter, og etter deres formening var det laget i renessansestil.

⁷² Privat kommunikasjon med Leif Anker, 29.05.17. Arkivert hos forfatter.

⁷³ Kielland. «Undersøgelser ved Urnæs, Undredal, Gaupne og Røldal kirker», 193

⁷⁴ Kielland. «Undersøgelser ved Urnæs, Undredal, Gaupne og Røldal kirker», 191-193

⁷⁵ Kielland. «Undersøgelser ved Urnæs, Undredal, Gaupne og Røldal kirker», 192

⁷⁶ Knut og Alma Dalen, *Røldal bygdebok*, 99

⁷⁷ Kielland. «Undersøgelser ved Urnæs, Undredal, Gaupne og Røldal kirker», 192-193

Ifølge Bendixen ble den fjernet i 1844⁷⁸, og som er sannsynlig siden vi vet at mye av inventaret fra 1600-tallet ble fjernet det året.

Ifølge en ingeniør ved navn Herr. Hagen, som Kielland mottok noe informasjonen fra, hadde det inntil 1844 vært en «rose malt himling» over kirkens skip og inntil et par fot foran tverrgalleriet. Over himlingen har det vært åpent opp til sperrene. Herr Hagen kunne også fortelle at det i 1844 ble funnet et stengulv under tregulvet, og at store deler av stengulvet ble fjernet og solgt til folk i bygda. Bendixen beskriver plankene som «usædvanlige svære»⁷⁹. Ifølge Herr. Hagen var svalgangen i nord kun et skur oppført av reisverk med bordkledning. Denne delen har ikke hatt noen vinduer, og mot vest har det vært helt åpent.

I 1872 ble kirken innvendig kledd med ullpapp og bord, og det ble gjort et arbeid på alterbordet. Under Kiellands befarings var alterbordet spikret på stokker og bord av et eldre materiale, mens alterbordets sider var av nyere materialer. Kielland mente de eldre materialene lignet på et gammelt antemensale, og i tillegg lignet de på de omtalte trestumpene på Bergen museum malt med en stil fra middelalderen. Under⁸⁰ er det en innskrift som sier: «Enhver sin Tronehimmel i egen Pande har hver i sit hjerte har Alter offerkar den 26de Juni 1872. N. Tufte.»⁸¹ Ved siden av teksten står navnet: «Ole Gulliksen Saltvold.» Tufte og Saltvold var antagelig navnene til de to tømmerhuggerne.⁸² I dag står ikke lenger det gamle alterbordet i kirken, og på et tidspunkt har det blitt byttet ut med et nytt. I et brev skriver Johannes Brochmann, som var sogneprest i Røldal fra 1900, at takrytteren ble i 1870-årene flyttet fra midten av mønet ut til brystet.⁸³

Det er en del ting som nevnes i kildene som er uklart når ble gjort. På veggen mellom skipet og koret finnes det et pålagt system av kryssende stokker ført opp helt til mønet, og som har hjulpet til å avstive veggene. Kildene beskriver dette som arbeid av «nyere dato», men akkurat når er derfor usikkert. På et tidspunkt har det blitt satt inn en ny understokk, som ikke er behandlet med tjære, i veggen mellom skipet og koret. Tilene mellom skipet og koret har også på et tidspunkt blitt forandret, men langveggene ser ut til å være urørte. Korbuen og krusifikset har også en eller annen gang blitt endret. Korsarmene til krusifikset, bortsett fra den nederste, har blitt avskåret slik at den fikk plass i den utvidede korbue. Den nederste

⁷⁸ Bendixen, *Kirkerne i søndre bergenshus amt: bygninger og inventarium*, 540

⁷⁹ Bendixen, *Kirkerne i søndre bergenshus amt: bygninger og inventarium*, 540

⁸⁰ Kielland skriver «inni» i sin tekst, men jeg tolker det som at han mener under.

⁸¹ Kielland. «Undersøgelser ved Urnæs, Undredal, Gaupne og Røldal kirker», 194

⁸² Kielland. «Undersøgelser ved Urnæs, Undredal, Gaupne og Røldal kirker», 194-195

⁸³ Brev fra Johannes Brochmann til Kirkedepartementet, 1902. (RA, Kirke- og undervisningsdepartementet, prestegjeldsserie, A - RA/S-1007/F/Fa/L027/0002)

korsarmen fikk beholde den opprinnelige kløverbladsformen. Når korbuen har blitt utvidet og når korsarmene til krusifikset har blitt avskåret er usikkert. En sannsynlig forklaring kan være at korbuen ble utvidet i 1818, og at det er dette inskripsjonen henviser til. Eller at utvidelsen skjedde samtidig med at søylen med ornamenter ble fjernet i 1844.⁸⁴

En del av inventaret fra middelalderen ble overtatt av Bergen museum i 1895. Tre år etter ble kirken overtatt av kommunen etter at det ble vedtatt en lov om at dette måtte skje med privateide kirker. Dette var for å unngå flere problemer som hadde oppstått i kirkelyden på grunn av et så stort antall kirkeiere. På slutten av attenhundretallet forsøkte datidens sogneprest, Peder Ringdal, igjen å få kirken solgt slik at de fikk økonomi til å bygge en ny. Fortidsminneforeningen hadde ingen motsigelser til dette, men ba om avvente rivningen av kirken til den hadde blitt fullstendig undersøkt. Juni 1899 ble den ytre og delvis den indre bordkledningen fjernet for at arkitektene Johan Meyer og Fredrik Pettersen kunne gjøre oppmålinger og tegninger av kirken. Da kom større deler av kirkens eldre form til syne, som gjorde det mulig å drøfte den. De oppdaget at stavverket var nesten uberørt av tidens tann, og fortsatt i god stand - helt i motsetning til det de trodde. Under undersøkelsene fant de også ut at kirken har hatt en svalgang. Meyer ble også svært interessert i dekorasjonene fra 1600-tallet, og brukte mye av sin tid til å tegne ned det som var igjen av dekorasjonene. For å holde kirken lun på best billigst måte lot de kirken beholde den ytre og indre kledningen etter at arbeidet var ferdig, men noe mer enn å utføre disse undersøkelsene ville ikke foreningen gjøre på dette tidspunktet.⁸⁵ Sogneprest Ringdal forsøkte å få kirken solgt til Fortidsminneforeningen og andre private. Han så for seg at kirken kunne flyttes ut av bygda, i likhet med stavkirken i Gol og Fantoft, men kjøpsprisen sogneprest Ringdal krevde var for høy.⁸⁶

2.4 Ombyggingen på 1900-tallet

Etter de omfattende ombyggingene på 1800-tallet bar Røldal stavkirke i liten grad preg av å være et middelalderbygg. På begynnelsen av 1900-tallet hadde det norske antikvariske miljøet⁸⁷ tatt til seg de nye idéene fra kontinentet: alle spor fra ulike tidsepoker bør bevares. I praksis betydde dette alt, bortsett fra hvordan 1800-tallets estetikk hadde satt sitt preg på arki-

⁸⁴ Bendixen, *Kirkerne i søndre bergenshus amt: bygninger og inventarium*, 551

⁸⁵ Meyer. «Indberetning om arkitekt Johan Meyer og arkitekt Fred. Pettersens reiser sommeren 1899», 74-77

⁸⁶ Brev fra Sogneprest Ringdal til den Bergenske filialafdeling, ukjent dato. (RA, Kirke- og undervisningsdepartementet, prestegjeldsserie, A - RA/S-1007/F/Fa/L027/0002)

⁸⁷ Med det «antikvariske miljøet» mener jeg både riksantikvaren og Fortidsminneforeningen. På den tiden hadde de et tett bånd. Blir nøyere beskrevet i kap. 3.2.

tekturen. Derfor ble to store arbeid med kirken gjort i årene 1913 til 1918: ombyggingen planlagt av Jens Zetlitz M. Kielland, og Domenico Erdmanns rekonstruksjonen av kirkens barokkdekor.

Sogneprest Johannes Brochmann fikk det antikvariske miljøet til å sette sitt fulle søkelys på Røldal stavkirke. De var enige om at arbeidene utført i løpet av 1800-tallet var ødeleggende, og at stavverket ikke lenger kunne være gjemt bak bordkledningen. Bygdefolket i Røldal skulle vise seg vanskelig å overtale, og Røldal herredstyre så med stor skepsis på Kiellands arbeidsplaner. Brochmann og det antikvariske miljøet ønsket å bevare det de anså som et viktig historisk monument, mens størsteparten av bygdefolket ønsket seg en ny, moderne og funksjonell kirke. Nesten hele ti år skulle det ta før partene ble enige, og i 1910 ble Kiellands arbeidsplaner godtatt av herredsstyret. I løpet av denne tiden endret gradvis en del av holdningene i bygda seg, og røldølane begynte å se betydningen av å bevare den gamle stavkirken. Størsteparten av kildene som er brukt i dette kapittelet er arkivmateriale hentet fra Riksarkivet i Oslo, min egen befarings i kirken (20.05.2016), og Erdmann (1915) og (1919).

Debatten om de nye restaureringsplanene

Vi kan takke sogneprest Johannes Brochmann for at Røldal stavkirke fortsatt står i dag. I motsetning til hans forgjenger, Peder Ringdal, var Brochmann svært opptatt av det historiske aspektet ved kirken, og jobbet i herdig fra han ble prest i 1900 for å få satt kirken ordentlig i stand. Han hadde også et ønske om å få kirken tilbakeført til sin opprinnelige form, og å føre stavverket tilbake til lyset. Når han skriver «tilbakeført til sin opprinnelige form»⁸⁸ tolker jeg det som slik kirken så ut før 1844, fordi endringene i arbeidsplanene ville i stor grad føre bygningen tilbake til dette utseendet. Et brev som Brochmann skrev til Kirkedepartementet i 1902, førte til at både Kirkedepartementet og Fortidsminneforeningen ønsket en mer inngående og sakkyndig undersøkelse av kirken.⁸⁹

⁸⁸ Brev fra Johannes Brochmann til Kirkedepartementet, 1902. (RA, Kirke- og undervisningsdepartementet, prestegjeldsserie, A - RA/S-1007/F/Fa/L027/0002)

⁸⁹ «Valfartskirken i Røldal» Morgenbladet, 25.09.1910. (RA, Kirke- og undervisningsdepartementet, prestegjeldsserie, A - RA/S-1007/F/Fa/L027/0002)

Brochmann satte først Johan Meyer på saken, som han gledelig tok på seg ansvaret for etter at han hadde blitt svært interessert i kirken etter sine undersøkelser i 1899.⁹⁰ Planen til Meyer var å fjerne den gamle bordkledningen, bygge en ny svalgang, fjerne den flate himlingen i skipet, og fjerne sidegalleriet. Disse planene forble de samme etter at Kielland overtok planleggingen. Men kirken Meyer så for seg hadde et annet uttrykk enn det Kielland kom til og foreslo senere; ifølge plantegningen til Meyer skulle inngangen være i nord og sør i motsetning til vest som er mer vanlig. På den ytre veggen mot vest ønsket han å få bygget noen vinduer som dekket nesten hele veggen. Takrytteren skulle bli plassert i sentrum av taket, og en svalgang påbygget langs langveggene. På svalgangen ville det bli en lang sammenhengende rekke med rundbuede vinduer. Det er tydelig at Meyer hadde en annen visjon for kirken enn det Kielland kom til å ha, og det var spesielt radikalt å ikke ha hovedinngangen i vest. Jeg har ikke funnet noen skriftlige kilder som sier noe om tankene rundt denne ombyggingen, bortsett fra noen notater Brochmann har skrevet på Meyer sin plantegninger: «NB: Det bringes i erindring, at denne plan af hr. Meyer delvis er modifisert». Og til slutt står det: «Hovedinngang som nu fra vest».⁹¹ Dette kan tyde på at Brochmann ikke var helt enig med arkitektens synspunkt. Men fordi Meyer ble alvorlig syk, tok Kielland på seg arbeidet i stedet for. Kielland var en arkitekt fra Stavanger og professor i bygningskunst ved Norges Tekniske Høyskole i Trondheim. Siden det gamle stavverket ble sett på som enestående, påpekte Kielland hvor viktig det var å gjøre det synlig igjen, men dette kunne ikke gjøres uten en kraftig ombygging. Hans arbeidsplaner for kirken fikk støtte fra offentlig og faglig hold: Kirkedepartementet, Fortidsminneforeningen, Kirketilsynet og etter hvert det nystiftede embetet Riksantikvaren.⁹²

Men i bygda var det stor motstand, og Kiellands arbeidsplaner for kirken viste seg å bli ytterst vanskelig å få gjennomført. Brochmann og det antikvariske miljøet mente kirken hadde stor historisk og arkeologisk betydning. Noe av det Brochmann trakk frem som svært betydningsfullt, var Røldal kirke som det nest største pilegrimsmålet i Norge etter Nidarosdomen og historiene om det myteomspunnede krusifikset. Røldals herredsstyre kjempet imot arbeidsplanene, og mente det viktigste var å få en praktisk og tidsmessig kirke. De ønsket heller en reparasjon som kunne holde kirken brukbar noen år og deretter rive for å bygge nytt.

⁹⁰ «Valfartskirken i Røldal» Morgenbladet, 25.09.1910. (RA, Kirke- og undervisningsdepartementet, prestegjeldsserie, A - RA/S-1007/F/Fa/L027/0002)

⁹¹ Plantegning av Johan Meyer, Kristiania 16.04.1902. (RA, Kirke- og undervisningsdepartementet, prestegjeldsserie, A - RA/S-1007/F/Fa/L027/0002)

⁹² Flere brev og rapporter fra arkivmappen stadfester dette. (RA, Kirke- og undervisningsdepartementet, prestegjeldsserie, A - RA/S-1007/F/Fa/L027/0002)

Det hadde vært den opprinnelige planen da kirken ble overtatt av menigheten i 1890-årene. På begynnelsen av 1900-tallet var stavkirkene ennå ikke blitt et nasjonalt symbol som det er i dag, og som Brochmann skriver i et brev til Kirkedepartementet fra 1902: «Her i menigheten er sansen for det kirkelige og for det historisk overlevende endnu meget liten.»⁹³

Umiddelbart etter at Kielland hadde undersøkt kirken i 1902, og før han hadde rukket å legge frem sine planer for herredsstyret, hadde de tilkalt en byggmester fra Sand i Ryfylke. Sammen hadde byggmesteren og herredsstyret planlagt en restaurering som kun tok for seg det mest nødvendige. Dette var å utvide vinduene til det dobbelte, gjøre knefallet foran alteret rundt istedenfor sekskantet, og oppføre et tårn som var cirka femten meter høyt.⁹⁴ Bergensk stiftsdireksjon mente restaureringen ville gi kirken «et stilløst utseende og gjorde overhodet intet forsaaq paa en værdig restauration.»⁹⁵ Materialene for å gjennomføre denne restaureringen var allerede kjøpt inn da Kirkedepartementet stoppet planene.⁹⁶

Da Kielland la frem sine planer for restaureringen mente herredsstyret at planen var betenkelig. Spesielt to ting mente herredsstyret var problematisk. For det første ønsket Kielland at Røldal stavkirke skulle ha et tak tekket av spon, som sannsynligvis kirken hadde i middelalderen.⁹⁷ Men herredsstyret var redd for at et spontak ville føre til kostbare vedlikeholdsutgifter. På dette punktet ble Kielland tidlig overtalt til å endre mening. Mer besværlig var det å komme i enighet om hvordan kirken skulle bli oppvarmet. På den tiden hadde ikke kirken en ovn, som førte til at skolehuset ble for det meste brukt under vinteren – og vinteren i Røldal er lang. Antikvarenes synspunkt var at elektrisk ovn var den beste løsningen når det gjaldt oppvarming av kirkene,⁹⁸ men bygda hadde enda ikke fått elektrisitet. Derfor mente Kielland at det mest forsvarlige var sentraloppvarming, og hvor selve anlegget ville bli lagt i et eget bygg ved siden av kirken. Dette var for å sikre det viktige historiske monumentet fra brannfare. Meningene i herredsstyret var at omkostningene ville bli for høye, og om ovnen skulle svikte var det ingen i bygda som hadde kunnskap til å fikse et så innviklet apparat. De var redde for

⁹³ Brev fra Johannes Brochmann til Kirkedepartementet, 1902. (RA, Kirke- og undervisningsdepartementet, prestegjeldsserie, A - RA/S-1007/F/Fa/L027/0002)

⁹⁴ I kildene står det «25 alen høyt».

⁹⁵ Brev fra Bergens stiftsdireksjon, mottaker ukjent, dato ukjent. (RA, Kirke- og undervisningsdepartementet, prestegjeldsserie, A - RA/S-1007/F/Fa/L027/0002)

⁹⁶ «Valfartskirken i Røldal» Morgenbladet, 25.09.1910. (RA, Kirke- og undervisningsdepartementet, prestegjeldsserie, A - RA/S-1007/F/Fa/L027/0002)

⁹⁷ Brev fra Jens Kielland, ukjent mottaker, ukjent dato. (RA, Kirke- og undervisningsdepartementet, prestegjeldsserie, A - RA/S-1007/F/Fa/L027/0002)

⁹⁸ Harry Fett «Kirkeinteriørets gjenreisning». *Årbok for Foreningen til Fortidsminnesmerkens Bevaring*. (Oslo: Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkens Bevaring, 1913), 30. Fetts syn på oppvarming av kirkene blir beskrevet i kap. 3.2

at ledningene som skulle legges under jorda fra sentraloppvarmingsanlegget til kirken, ville fryse og bli ødelagt, når det var vanlig at jorda frøs til is nesten to meter dypt.⁹⁹ Hvis en av ledningene skulle bli frosset og ødelagt, ville ikke oppvarmingen fungere, og det ville være vanskelig å reparere. I tillegg ville en reparasjon bli kostbar. Noen gikk så langt å mene at hvis disse planene ble gjennomført, ville det bli umulig å bo i bygda lenger, fordi ledningene ville uten tvil en dag eksplodere og skape stor ulykke. Dessuten, mente herredsstyret, ville det hjelpe lite med et varmeapparat hvis bordkledningen ble tatt vekk. Veggene ville bli så tynne at snøværet kunne gjøre skade på kirken, og kirken ville fortsette å være ubrukelig i vintertid.¹⁰⁰

Det antikvariske synspunktet var at herredsstyrets begrunnelser ikke var gode. Kielland beskriver i et brev at det absolutt ikke var nødvendig med en fagperson for å ordne med sentraloppvarmingsanlegget, og at det var enkelt å unngå at ledningene skulle fryse til¹⁰¹. Etter flere års diskusjoner godtok Kielland å endre sine planer om oppvarming, og foreslo istedenfor klebersteinsovner. Antagelig var det dette som fikk herredsstyret til å endelig godta Kiellands arbeidsplaner i 1910, i tillegg til at dette ville tjene best for bygdefolket. Det tæret på menigheten ikke å ha et ordentlig sted å holde gudstjenester når vinteren sto på som verst. Da herredsstyret godtok arbeidsplanene til Kielland, hadde det gått omkring åtte år siden Brochmann hadde begynt å jobbe for å få gjort et arbeid på kirken.¹⁰² Noe som er interessant å påpeke, er at mens ombyggingen var i gang, sendte faktisk herredsstyret et brev om å få installert et sentralvarmeanlegg istedenfor klebersteinsovner.¹⁰³ Herredsstyret hadde gradvis fått større forståelse for det antikvariske miljøet sine synspunkter, men på det tidspunktet var det for sent å endre planene.

Holdningen i bygda hadde blitt mer positiv til det antikvariske miljøet sine ønsker for Røldal stavkirke. Men sogneprest Torleif Homme, som hadde tatt over vervet i 1908 etter Brochmann, var rasende på hvordan det offentlige hadde tatt hånd om saken. To år etter at Kiellands planer ble vedtatt, sendte han et brev til Bergens stiftsdireksjon om å få stoppet

⁹⁹ I kildene står det «nesten tre alen dypt».

¹⁰⁰ «En redegjørelse til kirkedepartementet», brev fra ordfører A.F.T, 9/9-05. (RA, Kirke- og undervisningsdepartementet, prestegjeldsserie, A - RA/S-1007/F/Fa/L027/0002)

¹⁰¹ Brev fra Jens Kielland, ukjent mottaker, ukjent dato. (RA, Kirke- og undervisningsdepartementet, prestegjeldsserie, A - RA/S-1007/F/Fa/L027/0002)

¹⁰² «Valfartskirken i Røldal» Morgenbladet, 25.09.1910. (RA, Kirke- og undervisningsdepartementet, prestegjeldsserie, A - RA/S-1007/F/Fa/L027/0002)

¹⁰³ Referat fra møte i herredsstyret, 21.02.1914. (RA, Kirke- og undervisningsdepartementet, prestegjeldsserie, A - RA/S-1007/F/Fa/L027/0002)

Kiellands restaureringsplaner og heller sette opp et bedehuskapell. Stavkirken kunne få en mindre restaurering slik at den kunne brukes i spesielle anledninger. I tillegg beskyldte han Bergens stiftsdireksjon for å ha handlet ulovlig i saken om restaureringen av Røldal stavkirke, og omtalte formannen i stiftsdireksjonen med svært sterk ordlyd.¹⁰⁴ En prest som holdt til utenfor Røldal og som vi kun kjenner ved hans etternavn, Olafsen, støttet sogneprest Homme. Hans holdning kommer til uttrykk i et av hans brev: «Saadanne gamle minder, der ikke kan bruges, som de er, gjør man lettest i at lade være som de er, kun bevare dem fra ødeleggelse.»¹⁰⁵ Hommes kritikk fikk ikke medhold, og i 1913 startet det store arbeidet på Røldal stavkirke.

Jens Zetlitz M. Kiellands ombygging av kirken

Målet med Kiellands planer var å få dette historiske minnesmerke til å kunne stå i lang tid, og samtidig gjøre kirken mer praktisk å bruke for menigheten. Da Kielland begynte å planlegge restaureringen i 1903, ønsket han å bygge de nye bygningsdelene i teknikken som var vanlig i middelalderen. Dette ville si å bygge i stavverk og å legge spon på det nye taket. Tanken var sannsynligvis å føre kirken tilbake til sitt opprinnelige utseende i middelalderen. Men etter at herredsstyret ikke ville godta tekking av spon på det nye taket, fordi de var bekymret for vedlikeholdsutgiftene, endret Kielland sine planer på dette punktet. Han så ingen historiske eller arkeologiske problemer med å utføre de nye bygningsdelene med datidens teknikk, siden restaureringen uansett ville bli preget av tidens stil. Men han påpekte i flere brev viktigheten av at «det nye skal settes i samklang med det gamle.»¹⁰⁶ Kirken skulle oppleves som helhetlig selv om bygningen var preget av ulike stiluttrykk.

I 1904, før den store ombyggingen, ble det gjort en liten reparasjon på sutaket¹⁰⁷ over koret. Taket var på det tidspunktet i så dårlig stand at det var nødvendig å få gjort en reparasjon med en gang. Vann trengte seg inn og fulgte veggen innenfor bordkledningen. Det kongelige kirke- og undervisningsdepartementet tillot at det gamle sutaket kunne tas vekk, men

¹⁰⁴ Brev fra prest Homme til kirke departementet, 1912. (RA, Kirke- og undervisningsdepartementet, preste-gjeldsserie, A - RA/S-1007/F/Fa/L027/0002)

¹⁰⁵ Brev fra prest Olafsen til kirke departementet, 14.02.1912. (RA, Kirke- og undervisningsdepartementet, preste-gjeldsserie, A - RA/S-1007/F/Fa/L027/0002)

¹⁰⁶ Brev fra Jens Kielland, ukjent mottaker, ukjent dato. (RA, Kirke- og undervisningsdepartementet, preste-gjeldsserie, A - RA/S-1007/F/Fa/L027/0002)

¹⁰⁷ Et tak tekket av bord.

påpekte at ikke noe av arkeologisk verdi kunne fjernes. Reparasjonen ble utført ved å bringe et nytt sutak over det gamle.¹⁰⁸ Under et møte i herredsstyret påpekte Brochmann at også sutaket over skipet var i dårlig forfatning, men det ble ikke gjort en reparasjon på dette før den store ombyggingen.¹⁰⁹

Ombyggingen som varte fra 1913 til 1915, førte til at bygningen ble totalt forandret. Arbeidet begynte ikke før 1913 fordi det hadde vært problemer med å frakte de nødvendige materialene til bygda. I løpet av sommerhalvåret var det få hester med kjerrer tilgjengelig. Under ombyggingen ble den hvitmalte bordkledningen fra 1800-tallet tatt vekk og byttet ut med et brunmalt vestlandspanel. Både den indre og ytre bordkledningen ble fjernet. Rundt skipet på alle fire sider ble det bygget en lukket svalgang, som kirken skal ha hatt før ombyggingen i 1844. Dette gjorde kirken romsligere samtidig som stavverket ble beskyttet. Veggtilene i stavverket var ikke tilstrekkelig tette, så svalgangen bidro til å holde kirken lun. Taket ble tekket med skifer, formet som firkanter og ikke runde, slik Kielland foretrakk det.¹¹⁰ På utsiden av bygningen ble det bygget nye inngangsdører, portaler, og trapper. Sikksakk-mønsteret på portalene tyder på at det ble hentet inspirasjon fra anglo-normandisk arkitektur. På den nye vestenden ble det bygget en ny og større takrytter. Egentlig hadde Kielland planlagt å få bygget en støpul til de gamle middelalderklokkene for at ikke vekten skulle tynge taket, men tilsynelatende ble det gjort endringer i arbeidsplanen like før eller under ombyggingen.¹¹¹ Senest i 1910 står det i de skriftlige kildene at det var planlagt å bygge en støpul, men hvorfor Kielland gikk bort fra den opprinnelige planen, står det ikke noe om. Oppfatningen var at skipets opprinnelige himling fra 1600-tallet var buet som himlingen i koret, men likevel beholdt skipet sin flate himling.¹¹²

På østsiden av koret ble det bygget et sakristi. I de skriftlige kildene står det at det ble bygget nye vinduer for å få mer lys inn i kirkerommet, men det står ikke hvor de nye vindue-

¹⁰⁸ Brev til Bergens stiftsdireksjon fra Otto Jensen i det kongelige kirke- og undervisningsdepartement, 18.06.1904. (RA, Kirke- og undervisningsdepartementet, preste-gjeldsserie, A - RA/S-1007/F/Fa/L027/0002)

¹⁰⁹ Rapport fra møte i herredstyret, ukjent dato, 1904. (RA, Kirke- og undervisningsdepartementet, preste-gjeldsserie, A - RA/S-1007/F/Fa/L027/0002)

¹¹⁰ Brev fra Jens Kielland, ukjent mottaker, ukjent dato. (RA, Kirke- og undervisningsdepartementet, preste-gjeldsserie, A - RA/S-1007/F/Fa/L027/0002)

¹¹¹ Brev fra Jens Kielland, ukjent mottaker, ukjent dato. (RA, Kirke- og undervisningsdepartementet, preste-gjeldsserie, A - RA/S-1007/F/Fa/L027/0002)

¹¹² Flere brev fra Kielland til foreningen og kirke departementet. (RA, Kirke- og undervisningsdepartementet, preste-gjeldsserie, A - RA/S-1007/F/Fa/L027/0002)

ne ble bygget.¹¹³ Galleriets brystning ble i 1844 flyttet til den nordre siden av skipet. Før 1844 hadde brystningen vært plassert tvers over skipet i vest, og under Kiellands ombygging ble den flyttet tilbake til denne plasseringen. Et nytt gulv ble bygget til galleriet. Skipet fikk delvis nytt sutak og nye sperrer, og det ble gjort flere forbedringer i korets sutak. Veggtilene i det gamle stavverket var i dårlig stand og ble reparert. På de gamle kirkebenkene ble det gjort en reparasjon, og det ble bygget nye for å få plass til flere. Det gamle gulvet i kirken ble utbedret, og stavverket fikk et lag med tjære. Før ombyggingen var det ingen ovn i kirken, så klebersteinsovner ble installert.¹¹⁴ I løpet av samme tidsperiode som den bygningsmessige ombyggingen fant sted, ble kirkegården utvidet.¹¹⁵

Jeg har funnet indisier som tyder på at tilbygget fra 1844 ble fjernet for å bli erstattet av en ny med tilsvarende lengde, og dette var for at tilbygget skulle ha lik karakter som det opprinnelige skipet. Det nye tilbygget fikk påbygget en sammenhengende rekke med vinduer. I et brev fra Kielland til Fortidsminneforeningen fra 1903 skrev han at tilbygget bør være i samme stil som resten av kirken.¹¹⁶ Johannes Brochmann skrev i Bergens tidende 27.Mars 1907 at «Den hæslige Tilbygning fra 1844 vil blive nedrevet og en ny opført i Stavkirkestil, der stemmer med det øvrige».¹¹⁷ Som redegjort for i kap. 2.3 er Kiellands omtale av strekkfiskene og bemerkningen fra hans informant om materialrestene indikasjoner på at tilbygget fra 1844 var laftet.

Beskrivelse av ombyggingen på den nedre konstruksjonen

En restaurering av grunnmuren hadde i lang tid blitt etterlyst, og den siste restaureringen hadde vært i 1818. I visitasmeldingen fra 1887 står det: «Hele grundmuren under kirkebygningen er flere steder meget brøstfældig og bør fuldstændig istandsættes og tætgjøres.»¹¹⁸ På et senere tidspunkt blir en restaurering etterlyst igjen: «...Det bør gjøres noget med grunden, saa at

¹¹³ Jeg har ikke funnet noen fotografier eller skriftlige kilder før 1913 som jeg kan bruke til å sammenligne med hvordan bygningen ser ut i dag.

¹¹⁴ Sammendrag av hva som skulle bli utført, trolig skrevet av arkitekt Herman Major Schirmer, 1911. (RA, Kirke- og undervisningsdepartementet, preste-gjeldsserie, A - RA/S-1007/F/Fa/L027/0002) Flere brev og rapporter fra samme mappe bekrefter dette.

¹¹⁵ Rapport, 1913. (RA, Kirke- og undervisningsdepartementet, preste-gjeldsserie, A - RA/S-1007/F/Fb/L0100/0029)

¹¹⁶ Brev fra Kielland til foreningen, 1903. (RA, Kirke- og undervisningsdepartementet, preste-gjeldsserie, A - RA/S-1007/F/Fa/L027/0002)

¹¹⁷ Artikkel av Johannes Brochmann i *Bergens tidende* 27.03.1907. (AA Ra, klipparkivet, Røldal stavkirke)

¹¹⁸ Visitasmelding: Bjørgvin biskop, visitasmeldinger 1866-197, som sitert i Jensenius. «Røldal stavkirke... eller?», 133

det kan blive tettere under kirkegulvet. Jord bør paafyldes under dette og muren repareres og kalkes innvendig.»¹¹⁹ I 1913 ble grunnmuren restaurert, og hele den nedre konstruksjonen lagt om for å motvirke skjevhetene som oppsto i bygningen. Skjevheten oppsto på grunn av hjørnestavene. Under tidligere restaureringer ble det forsøkt å ordne problemet ved å heve nordvestre hjørnestav og den nordre svillen for å motvirke siging mot vest. Tilsvarende ble gjort med sørøstre hjørnestav og den sørlige svill for å motvirke siging mot øst. Andre tiltak var å avstive veggene med kryssbånd for å hindre flere bevegelser. En oppmålingstegning av Johan Meyer og Fredrik Pettersen kan være en kilde på at den nordvestre og den sørøstre hjørnestaven har blitt kappet av en gang før 1899.¹²⁰ På tegningen hviler den nordvestre og den sørøstre hjørnestav på et fundament av sten, mens den nordøstre og den sørvestre staven er tegnet med gress rundt. De tidligere reparasjonene hadde ikke stoppet kirken fra å fortsette å sige, og derfor ble antagelig de to andre hjørnestavene, den nordøstre og den sørvestre, kappet av i 1913. Det ble bygget en fundament av sten som hjørnestavene kunne hvile på.¹²¹ En kilde som kan støtte denne teorien er fra forfatteren Knut og Alma Dalen i boka *Røldal bygdebok*. Han skriver at han fikk opplysninger om denne restaureringen fra Alfred Hagn, som var assistenten til Domenico Erdmann. Ifølge Hagn hadde de to resterende hjørnestavene stått nede i et lag med leire, og endene var forkullet.¹²² Ettersom kirken har siget mot vest, står den i dag med en nivåforskjell på 18 cm fra øst til vest. Dette viser at før de to resterende hjørnestavene ble kappet hadde det nordvestre hjørnet minst seget så mye. I 1913 ble også dragere og bjelkelag lagt inn for å heve kirken. Før dette hadde bjelkene stått rett på jorda, som gjorde dem utsatt for ødeleggelse. Sannsynligvis ble understokkene og stavlegjene, som var i svært dårlig forfatning, erstattet på samme tid.¹²³

Domenico Erdmanns restaurering/rekonstruksjon av den indre dekoren

Domenico Erdmann var engasjert som konservator av Fortidsminneforeningen. Han var en dekorasjonsmaler fra Bergen, og i Italia hadde han blitt opplært i freskomaleri. Høsten 1912 var Erdmann i Danmark og lærte om kirkerestaurering for å kunne utføre sitt oppdrag i Røldal kirke. Herredstyret hadde fått en positiv holdning på dette tidspunktet til Kiellands ombyg-

¹¹⁹ Visitasmelding: Bjørgvin biskop, visitasmeldinger 1866-1977, som sitert i Jensenius «Røldal stavkirke... eller?», 133

¹²⁰ Oppmålingstegning av Johan Meyer og Fredrik Pettersen fra 1899. (AA Ra, topografisk arkiv)

¹²¹ Jensenius. «Røldal stavkirke... eller?», 132-134

¹²² Dalen, *Røldal bygdebok*, 72

¹²³ Jensenius. «Røldal stavkirke... eller?», 68-70

ging av kirken. I et møte 30. desember 1915 besluttet herredsstyret å bevilge penger til kirkeinteriørets gjenreisning, «med i betraktning av at denne gjenreisning ikke bare er en menighetssak, men vel i like saa stor utstrækning en nationalsak.»¹²⁴ Harry Fett, Norges første fungerende riksantikvar, beskriver noen år senere i et brev til Kirkedepartementet at «bygden viser en interesse for dette arbeide som er al ære værd.»¹²⁵ Fett anså det som svært viktig å få gjort et arbeid på den indre dekoren, og ytet personlig 100 kroner til Erdmanns restaurering av takene. I dag ville det tilsvare en sum på 2000 kroner. Erdmann sitt arbeid i Røldal varte fra 1915 til 1918.

Kirkens indre dekor stammer opprinnelig fra 1630-tallet, malt med limfarge,¹²⁶ hvor den utenlandske maleren Gottfried Hendtzschel sto for mesteparten av dekorasjonene. I 1844 ble storparten av dekoren malt over med hvitt. På begynnelsen av 1900-tallet jobbet det antikvariske miljøet i herdig for å få tilbakeført det etter-reformatoriske inventar til Norges kirker, og en av de første kirkene dette arbeidet ble utført i var Røldal stavkirke. Erdmann påpekte at han ikke hadde mye å gå etter siden lite av den opprinnelige dekoren var bevart. I tillegg hadde en museumsarbeider fra Bergen renvasket de fleste veggene før Erdmann hadde gjennomført sine undersøkelser.¹²⁷ Like vel var han fast bestemt på at arbeidet var nødvendig for at kirken kunne oppleves som fullverdig og helhetlig. Han påpekte at hans arbeid kom til å bli mer en rekonstruksjon enn en restaurering, men at hans konstruksjoner ikke på noen måte ville bli en forbedring av dekorasjonene.¹²⁸ Konserveringsarbeidet gikk hardere for seg enn det som er tillatt i dag, og Erdmann beskriver hvordan han var nødt til å «lute eller etse ny bund for de nye farver, ellers blir det noget svineri med sprekker, avskallinger og gjennemslag.»¹²⁹

Dekorasjonene i korets himling hadde stått urørt siden 1630-tallet, men ellers var det meste i koret overmalt. På skipets vegger var det kun fragmenter av dekoren igjen. I begynnelsen trodde Erdmann at alle dekorasjonsrestene i skipets himling var tapt fordi himlingen fra 1600-tallet ble i 1844 skiftet ut med en ny. Men året før Erdmann sitt arbeid ble ferdigstilt, i 1917, ble noen gamle rester fra den gamle himling oppdaget. Fargene fra den opprinnelige

¹²⁴ Avskrift av forhandlingsprotokoll, herredsstyret, 30.12.1915. (RA, Kirke- og undervisningsdepartementet, preste-gjeldsserie, A - RA/S-1007/F/Fa/L027/0002)

¹²⁵ Brev fra Harry Fett til Kirkedepartementet, 1917. (RA, Kirke- og undervisningsdepartementet, preste-gjeldsserie, A - RA/S-1007/F/Fa/L027/0002)

¹²⁶ Limfarge er en vannbasert maling laget med pigment og et animalsk lim som hovedbindemiddel.

¹²⁷ Domenico Erdmann. «Røldal kirke», 64

¹²⁸ Erdmann. «Dekorationer og farver i Røldal kirke», 93

¹²⁹ Brev fra Domenico Erdmann til Harry Fett, 24.08.1916. (AA Ra, topografisk arkiv)

dekoren hadde forfalt og endret seg med tiden. Uansett lyktes det Erdmann å finne ut av hvordan de opprinnelige fargene hadde vært. Etter hans undersøkelser konkluderte han med at to ulike malere hadde arbeidet med skipet og koret; Hentzschel hadde stått for arbeidet i koret, og antagelig en av hans assistenter for arbeidet i skipet.

Av inventaret hadde altertavlen og prekestolen fått beholde sine dekorasjoner og bemaling urørt, mens prestestolen og benkene var overmalt med hvitt. Galleripulpituret og den tilhørende figurrekken var overmalt. I tillegg var figurrekken i svært dårlig stand. Dermed utførte Erdmann en restaurering/rekonstruksjon på himlingene og veggene i både koret og skipet, galleripulpituret, og på inventaret; prestestolen, benkene, altertavlen og prekestolen. På krusifikset ble det gjort et oppmalingsarbeid av Tore Haare i 1880-årene, så det kan tyde på at Erdmann ikke så det som nødvendig å gjøre et arbeid på dette.¹³⁰

Koret

I dag består hele himlingen av et påmalt kassetak hvor det i sentrum er et ovalt maleri av motivet *Hyrdens tilbedelse av jesusbarnet*. Innenfor hver firkant er det malt snirklete blomstermotiver, og fire englehoder innenfor fire av firkantene. Erdmann beskriver kun to englehoder i sin første rapport, som tyder på at han malte på to til under sitt arbeid. Ifølge Erdmann har maleren av motivet *Hyrdens tilbedelse av jesusbarnet* en «dekorationsmalers haandlag», og beskriver penselbruken som typisk for malerne i stavangerområdet på 1600-tallet.¹³¹ Himlingen og veggene i koret var opprinnelig malt med vannfarge på grå bunn. Med tiden hadde fargene i korhimplingen blitt skadet av både fuktighet og sollys. På grunn av fuktigheten hadde det blitt dannet skjolder i fargene, men ytterst i skjoldene var de opprinnelige fargene fortsatt skarpe. Dagslyset hadde ført til at en del av fargene hadde bleknet og endret seg over tid. Da Erdmann undersøkte korhimplingens farger for første gang, besto den av sort, rødt, okergult og brunlig rødt. Etterhvert oppdaget han at korhimplingens farger også hadde bestått av grønt og blått. Veggene i koret hadde på et tidspunkt blitt grundig avvasket, så på den nederste delen av veggen var dekorasjonene helt forsvunnet. Ellers fantes det kun noen få spor.¹³²

¹³⁰ Erdmann. «Dekorationer og farver i Røldal kirke», 105

¹³¹ Erdmann. «Dekorationer og farver i Røldal kirke», 93

¹³² Erdmann. «Dekorationer og farver i Røldal kirke», 93-94

Ved Erdmanns første øyekast så det ut som selve rammen til firkantene besto av fargen oker-gul malt over med to tynne streker i fargen sort og rød. Strekene var hvite mot kanten til den grå bunnflaten. Blomsterdekorasjonene besto av fargene okergult utformet med litt rødt, sort, og en gullaktig rødfarge. Dekorasjonene hadde blitt svakt opptegnet med et kull-lignende stoff. Motivet *Hyrdens tilbedelse av Jesusbarnet* besto av de samme fargene som resten av himlingen, men i tillegg også brunt. Ved nærmere ettersyn oppdaget Erdmann at dekorasjonene også hadde vært malt med grønt og klart blått, men disse fargene hadde blitt bleket av dagslyset. Det grønne og det klart blå har vært jevnt fordelt over de ulike delene. I de svake restene etter okerfargene fant Erdmann grønnfargen, og på deler av korbueveggen var det antydning til blått. I de nå ufargede ornamentikkdetaljene har det vært blått. Grønnfargen har vært blandet av okergult og pariserblått, men etter at blåfargen hadde blitt såpass bleket av lyset sto kun de blandende okerfargene igjen. Disse blandende okerfargene var blasse sammenlignet med de ublandede okerfargene.

Erdmanns konklusjoner ble bekreftet etter å ha funnet et bruddstykke av en 73 cm høy og 1 meter lang veggfrise fra korveggen med alle de beskrevne fargene bevart: sort, rødt, okergult, grønt, klart blått, og brunlig rødt. Det var noen fuktflekker på bruddstykket, men et maleri hadde holdt det ødeleggende dagslyset unna. Blomsterdekorasjonene på korveggen frise var like som de i himlingen, som tydet på at Hendtzschel sin maleriske hånd også hadde vært der. Bruddstykket var til stor hjelp for Erdmann sitt arbeid på himlingen, og i tillegg muliggjorde det fullførelsen av frisen som hadde gått rundt hele korveggen. Uten bruddstykket hadde det vært vanskelig siden bemalingen på veggene var grundig avvasket. Erdmann beskriver at 23 cm under frisen hadde det vært malt draperier med sorte tegninger på hvit bunn. På punktet hvor draperiene var «festet» hadde det blitt brukt lyserødt. I dag har draperiene en grønnlig farge, og jeg har ikke funnet noe svar på hvorfor fargen ikke er den samme Erdmann beskriver. Ut ifra hans antikvariske synspunkt ville det riktige ha vært å bruke den opprinnelige fargen, hvis ikke han senere i arbeidsprosessen fant nye spor som ikke har blitt skrevet ned.¹³³

Erdmann så med spesiell interesse på den gamle korhimplingen, og mente at med: «sit kultiverte stilpræg og overlegne behandling i utførelsen indtar en særstilling blant kirkedekorationene fra den tid – særlig i betragtning av stedet.»¹³⁴ Under restaureringen av korhimpling-

¹³³ Erdmann. «Dekorationer og farver i Røldal kirke», 93-95

¹³⁴ Erdmann «Røldal kirke», 70

en var Erdmann usikker på om han skulle utføre arbeidet ved å fremstille fargene som de opprinnelig hadde vært, eller som de var med sine daværende farger. Begge deler fantes side om side. Det hadde ikke vært noen reaksjon, ifølge Erdmann, om de medtatte fargene fikk stå. Bygdefolket og han selv mente korhimlingens svekkete farger hadde en viss sjarm, og at fargesammensetningen fungerte godt sammen selv om det var en tilfeldighet. Estetisk sett kunne korhimlingen klare seg uten disse fargene, men konkluderte med at det ville være «usmakelig at imitere noget forfaldent, naar det gamle stod med friske farver».¹³⁵ Derfor utførte Erdmann restaureringsarbeidet med å bruke de opprinnelige fargekombinasjonene.

Skipet

I skipet har det vært en annen maler enn Hendtzschel, og studerer vi dekorasjonene i dag er det tydelig at stilen skiller seg fra den i koret. Erdmann påpeker at denne maleren har sin helt egen stil. Det er blomstermotiver i taket og i de øverste delene av veggene, men fargen og penselføringen er kraftigere og blomsterdekorasjonene tettere enn i koret. På de nederste delene av veggene i skipet er det malt draperier, men her i fargen rød. Betene og kryssbåndene i veggen har alle et mønster som minner om kjetting, selv om det ikke er sikkert om det er dette maleren prøvde å etterligne. Erdmann skriver at fargene var malt med vannfarge, bortsett fra rødfargen som var malt med olje. Dette tydet på at rødfargen på et tidspunkt ble oppmalt.¹³⁶

Dekorasjonene i himlingen er rekonstruert etter restene fra den opprinnelige himling. De bevarte dekorasjonsrestene fra skipets vegger var egentlig for få og for små til å kunne lage en troverdig rekonstruksjon, men siden de var «interiørets eneste redning»¹³⁷ gjorde Erdmann et forsøk likevel. Hans fremgangsmåte var å samle syv til åtte beslektede rester fra forskjellige deler i skipet, og utifra dette anta hvordan helheten kunne ha sett ut. Det samme gjorde han for å bli kjent med malemåten. For å gjenskape draperiene etterlignet han korets draperier. Fargeskalaen er en etterligning fra korets, men Erdmann skriver at gråfargen er tyngre og at det lyserøde er brukt mer tilfeldig.¹³⁸

¹³⁵ Erdmann. «Røldal kirke», 65

¹³⁶ Erdmann. «Røldal kirke», 66-70

¹³⁷ Erdmann. «Røldal kirke», 66

¹³⁸ Erdmann. «Røldal kirke», 66-68

I ettertiden oppdaget Erdmann at skipets maler antagelig også hadde vært i Kinsarvik¹³⁹ kirke. På loftet fant han gammelt inventar med bemaling som han mente uten tvil stammet fra den samme maleren. Erdmann skriver han ble tilfreds da han oppdaget at hans rekonstruksjoner var påfallende like i både form og farge.¹⁴⁰

Inventaret

På altertavlen og prekestolen ble det kun gjort et lite konserveringsarbeid. De grå søylene på altertavlen viste seg egentlig å være sorte og røde, som på søylene til prekestolen. Rammen bak søylene hadde opprinnelig vært grønn, men fargen hadde bleknet av lyset. Det er uklart, ut ifra Erdmanns tekst, om dette gjelder for både altertavlen og prekestolen. Erdmann hadde problemer med å finne de originale fargene til prestestolen. Resultatene tydet på at fargene hadde blitt klusset med, men til slutt lyktes det for Erdmann å rekonstruere prestestolens farger.¹⁴¹ Prestestolens farger besto av rød og grå, og det var malt draperier i buefeldene. Disse draperiene i buefeldene syntes Erdmann var svært merkelige, men han påpekte at korstolens og altertavlens dekorasjoner var godt samstemte.¹⁴² Galleribrystningens farger lot seg fremstille uten noen problemer, men det var utfordrende å rekonstruere figurrekken på galleripulpituret. Figurrekken består av de tolv apostlene og Kristus. Galleripulpituret hadde blitt både overmalt, og ødelagt etter et forsøk på å hakke den løs. Navnene til apostlene var noenlunde intakte, og under figurene sto det noen bokstaver som uten tvil henviste til gårdsnavn i bygda.¹⁴³ Erdmann beskriver stilen figurene er malt i som naiv, og mener stilen ikke har noe til felles med de andre figurmaleriene i kirken.¹⁴⁴

Etter Kiellands ombygging og stavkirkeprogrammet

Etter ombyggingen av Røldal stavkirke, ledet av Kielland i begynnelsen av det nittende århundre, har kun noen små reparasjoner og restaureringer blitt gjort. Björn Kaland restaurerte

¹³⁹ I teksten til Erdmann (1919) side 66, står det «Kinsarvik», men siden dette hverken er et sted eller kirke, antar jeg at han mener Kinsarvik kirke i Hordaland.

¹⁴⁰ Erdmann. «Røldal kirke», 66

¹⁴¹ Erdmann. «Røldal kirke», 68-69

¹⁴² Erdmann. «Dekorasjoner og farver i Røldal kirke», 95

¹⁴³ Erdmann. «Røldal kirke», 70

¹⁴⁴ Erdmann. «Dekorasjoner og farver i Røldal kirke», 102

maleriet, som viser Jesus korsfestelse til «livets tre», i 1961¹⁴⁵ og krusifikset i 1962.¹⁴⁶ På begynnelsen av 1980-tallet fikk kirken brannsikringsanlegg.¹⁴⁷ Kirkens utseende i dag er derfor i stor grad uforandret siden 1918.

I dag er kirken i god stand, og det var ikke nødvendig med noen omfattende reparasjoner under Riksantikvarens stavkirkeprogram, som varte fra 2001 til 2015. Målet med stavkirkeprogrammet var å sette alle stavkirkene i stand, og utlede ny kunnskap. De to viktigste reparasjonene som ble gjort på Røldal stavkirke, var å gjøre bygningen tettere for vinden ved å installere varevinduer innenfor de allerede eksisterende vinduene, og å utbedre grunnmuren på nordsiden. Grunnmuren, som går under ytterveggen på hele kirken, hadde seget ned og ut på nordsiden. Dette gjaldt både for skipet og koret, og ifølge befaringen som ble gjort november 2007, så det ut som grunnmuren hadde hatt denne slitasjeskaden også på et tidligere tidspunkt. Årsaken til at grunnmuren har seget, kan være kirkens topografi; terrenget er helt flatt. Dette kan gi dårlig drenering, siden vann kan bli værende under bygningen.¹⁴⁸ Noen andre mindre reparasjoner ble utført: skadete og dårlige møne-, vannbord, og skifer på taket ble skiftet ut, hoveddøra mot vest ble reparert, og kirken fikk en omgang med tjære. Det ble montert nye kors på mønet, og et blyglassvindu på sørsiden ble reparert. Den indre dekoren har forfalt, men kirker med eldre dekor enn den i Røldal stavkirke ble prioritert. Størsteparten av kirkens indre dekor består i dag av arbeidet til Domenico Erdmann fra begynnelsen av 1900-tallet, og det finnes få spor etter den opprinnelige dekoren som ble malt på 1600-tallet.¹⁴⁹

¹⁴⁵ Restaureringsrapport av Björn Kaland, 20.05.1961. (AA Ra, topografisk arkiv)

¹⁴⁶ Rapport av St. Tschudi Madsen, 05.05.1962. (AA Ra, topografisk arkiv)

¹⁴⁷ Innberetning, Dagfinn Skre, 21.11.1984. (AA Ra, topografisk arkiv)

¹⁴⁸ Tilstandsrapport om Røldal stavkirke under stavkirkeprogrammet, Hans Marumsrud, November 2007. (AA Ra, topografisk arkiv)

¹⁴⁹ Privat kommunikasjon i e-post fra Sjur Mehlum til Greta Nordlund, 19.10.15. Arkivert hos forfatter.

3. Kirken sett i lys av fremveksten av kulturminnevernet

Synet på stavkirkene har endret seg kolossalt i løpet av de siste to hundre årene; fra å bli betraktet som en barbarisk og udannet stil til å bli våre fremste nasjonale monumenter. Bevaringshistorien til Røldal stavkirke er et eksempel på hvordan dette synet har endret seg. På 1800-tallet ble den gamle stavkirken forkledd i en moderne drakt, mens på begynnelsen av 1900-tallet ønsket antikvarene å få stavverket frem i lyset igjen. I denne delen av oppgaven ønsker jeg å undersøke de bakenforliggende årsakene til ombyggingene gjort på Røldal stavkirke i løpet av perioden på hundre år fra 1818 til 1918, og istandsettelsen av kirken gjort under Riksantikvarens Stavkirkeprogram på begynnelsen av 2000-tallet. For å undersøke dette kommer kulturminnevernets historie og ulike bevaringsideologier til å bli presentert, og deretter skal det drøftes hvilken plass Røldal stavkirke har i dette narrative. Videre skal de enkelte endringene gjort på kirken, og hvilke holdninger som kan ha ligget til grunn for valgene av disse endringene, diskuteres.

3.1 Bevaringsideologi på 1800-tallet

Kulturminnevernets historie starter med J. C Dahls sin «opdagelse» av stavkirkene, og dette kapittelet avsluttes med Nicolay Nicolaysens periode som Fortidsminneforeningens formann. Etter at kulturminnevernets historie på attenhundretallet har blitt fremstilt, kommer de viktigste talspersonene for kulturvern i denne perioden til å bli introdusert: franskmannen Eugène-Emmanuel Viollet-Le-Duc og engelskmannen John Ruskin. Le-Duc sine prinsipper preget restaureringsholdningen i Norge i størst grad, som kommer til å bli vist gjennom restaureringene på stavkirkene Gol, Fantoft og Hopperstad. Ingenting tyder på at Røldal stavkirke var i Foreningens søkelys da det ble gjort ombygginger på kirken i 1844 og 1878. Ombyggingen utført på Røldal stavkirke i løpet av 1800-tallet sier ikke noe om datidens antikvarens sitt syn på restaurering, siden Fortidsminneforeningen ikke hadde ansvar for denne ombyggingen, men endringene sier noe om den generelle holdningen til restaureringer og stavkirkene på den tiden. Dette kapittelet er i størst grad basert på Lidén (1991) og (2005), og Christensen (2001). Andre kilder er Christie (1978) og Aavitsland (2006).

Den gryende interessen for Norges fortid

Engasjementet for det norske og det særskilt nasjonale florerte på begynnelsen av attenhundretallet, og i 1830-årene dannet det seg en forskning omkring norsk historie, språk og folkeliv. Den nasjonalromantiske bevegelsen over hele Norden hadde satt sine fotavtrykk i Norge, og vekket interessen for det fremmedartede fra landets fortid. Norge var fortsatt ikke et eget land, og hadde kanskje derfor et enda større behov for å finne tilbake til sine røtter gjennom forskningen; legitimere at landet hadde hatt en egen opprinnelse, utvikling og folk: Norge burde være en nasjonalstat.¹⁵⁰

Middelalderen ble et symbol for en storhetsperiode hvor Norge hadde vært selvstendig. Kunsthistoriker Kristin B. Aavitsland har beskrevet at «den såkalte dansketiden - fra reformasjonen frem til 1814 og Norges grunnlov – blir på sett og vis forstått som en slags middelalder: en mørk tid mellom den forgangne frihets- og storhetstid og vår egen samtid.»¹⁵¹ Fra dette perspektivet er det mulig å forstå hvorfor etter-reformatorisk kunst ikke ble verdsatt i attenhundretallets medievalistiske fokus og søken etter det «ekte» norske. Samtidens oppfatelse av middelalderen preget kunstforståelsen. Men kunsten og arkitekturen som ble hentet frem fra middelalderen var også svært selektiv, og den gotiske arkitekturen ble ansett som mest høyverdig. Dette synet var gjeldende over hele Europa, men i Norge ble nok monumentene fra middelalderen gitt en enda større betydning, nettopp som vitnesbyrdet om en storhetstid. Stavkirkene vakte lite engasjement i Norge, men i utlandet var det en litt større interesse. I første omgang prioriterte ikke den norske stat den materielle kulturen i like stor grad som den immaterielle kulturarven: historie, språk og folkeliv. Men ett monument anså staten som spesielt viktig å få gjenreist for ettertiden: domkirken i Trondheim. I grunnloven av 1814 ble det stadfestet at domkirken skulle være rikets kroningskirke, og Heinrich Ernst Schirmer beskrev domkirken som «et sandt Billede af Nationen selv».¹⁵² I tillegg fikk restaureringen et nærmest ubegrenset byggebudsjett.¹⁵³ Restaureringen av Nidarosdomkirken var derfor ikke et utslag av den religiøse oppblomstringen i Norge, men det var en del av en politisk strategi.

En kan stille seg spørsmålet: hvorfor ble stavkirkene så forbigått i en tid hvor middelalderen var så høyt aktet? Trolig var Nidarosdomen den eneste gotiske katedralen i Norge

¹⁵⁰ Arne Lie Christensen, *Kunsten å bevare: om kulturminnevern og fortidsinteresse i Norge* (Oslo: Pax forlag, 2011), 33

¹⁵¹ Kristin Bliksrud Aavitsland. «Middelalder og norsk identitet. Litterære og visuelle eksempler på norsk medievalisme». *Konsthistorisk tidsskrift* 75. nr.1. (Stockholm: Konsthistoriska Sällskapet, 2006), 38

¹⁵² Heinrich Ernst Schirmer som sitert i Aavitsland «Middelalder og norsk identitet», 40

¹⁵³ Aavitsland. «Middelalder og norsk identitet», 39-41

som kunne måle seg med de andre katedralene i Europa. I en tid hvor Norge ønsket å heve seg selv som en kulturnasjon, forsøkte de kanskje å trekke frem monumenter, slik som Nidarosdomen, for å vise at Norges kulturskatter stilte seg på samme nivå som de fra resten av kontinentet. Norges stavkirker, som sto der som de eneste av sitt slag, var i denne sammenheng kanskje for eksentriske og særpreget. Mens staten følte et stort ansvar for Nidarosdomen, var det likevel noen få engasjerte som gjorde det til sitt kall å redde stavkirkene for ettertiden.

Redde de som reddes kan

Da kunstneren Johan Christian Clausen Dahl (1788-1857) besøkte sitt hjemland i 1826 og reiste landet rundt, oppdaget han noe særegent blant Norges eldre arkitektur; nemlig stavkirkene. På den tiden var Dahl bosatt i Dresden hvor han arbeidet som professor ved kunstakademiet. Han var opprinnelig fra Bergen, og hadde tatt utdanningen sin i København. Med sitt internasjonale perspektiv så han trolig hvordan stavkirkene skilte seg ut blant den europeiske arkitekturen. På den tiden var det ennå ikke funnet spor etter trekirker andre steder i Europa, som måtte ha gjort stavkirkene ekstra spesielle sett med Dahl sine øyne. I 1834 var han igjen på besøk i Norge, og til sin redsel oppdaget han at flere av stavkirkene hadde blitt revet landet rundt.¹⁵⁴ Det økende folketallet, samtidig med den religiøse oppblomstringen, hadde ført til en storstilt kirkebygging, og det ble stilt nye krav til kirkens form og utseende. Folk flest på den tiden mente stavkirkene ikke var noe å spare på. For menighetene var de mørke og kalde stavkirkene upraktiske, og de nådde ikke opp til datidens krav. Estetisk sett var de heller ikke noe å beundre. Da den svenske maleren Michael Gustaf Anscarsvärd malte Borgund stavkirke i Lærdal i Sogn, skal han ha beskrevet kirkens stil som «barbarisk». Dette var i 1827 - ett år etter at Dahl hadde vært på sin første norgesreise.¹⁵⁵

I Dresden deltok Dahl i forskningen på middelalderarkitektur i sten. Etter oppdagelsen av stavkirkene ønsket han å gjøre sine landsmenn og resten av forskningsmiljøet i Europa oppmerksom på det han anså som de siste restene av en høyt utviklet trearkitektur.¹⁵⁶ I 1837 skrev han den aller første vitenskapelige publikasjonen om stavkirkene: *Denkmale einer sehr ausgebildeten Holzbaukunst aus den frühesten Jahrhunderten in den inneren Landschaften*

¹⁵⁴ Hans-Emil Lidén, *Fra antikviteten til kulturminne: Trekk av kulturminnevernets historie i Norge* (Oslo: Universitetsforlaget, 1991), 25-26

¹⁵⁵ Christensen, *Kunsten å bevare*, 9

¹⁵⁶ Lidén, *Fra antikviteten til kulturminne*, 26-27

Norwegens.¹⁵⁷ Til norsk kan det oversettes til «Minnesmerker over en svært avansert trebygningkunst fra de tidligste århundrer i Norges innerste landskaper».¹⁵⁸ Kun tre stavkirker ble behandlet: Borgund, Heddal og Urnes, og i tillegg en portal fra Atrå stavkirke som senere ble revet. Publikasjonen vakte henrykkelse i utlandet, men hjemme i Norge var det få som brydde seg. Universitetet i Christiania var den eneste norske offentlige institusjonen som skaffet seg verket, og den svenske kongen Karl Johan var den eneste privatpersonen som kjøpte det - hele tjue eksemplere - for å dele det ut i Sverige.¹⁵⁹

Tretten år senere kom Dahl tilbake til Vang og oppdaget at menigheten ivret etter å få revet stavkirken for å få bygget en ny og moderne kirke i stedet for. Dahl fikk midlertidig stoppet rivningsarbeidet og ba sin elev Hans Franz Wilhelm Schiertz om å få målt opp kirken. Imens prøvde Dahl å overtale menigheten til å beholde den gamle kirken, men de viste seg å være urokkelig i sine standpunkt. Dahls forsøk på å selge kirken som et museumsbygg til Bergen eller Christiania vant heller ikke frem.¹⁶⁰ Det endte med at Dahl selv kjøpte kirken på vegne av kongen i Preussen, for å gjenreise den i Brückenberge i Schlesien, dagens Polen. Den preussiske kongens interesse for kirken kom av at Norge ble ansett som landet hvor den fellesgermanske arven var best bevart.¹⁶¹

I ettertiden ser vi at Dahl hadde et nokså avansert syn på hvordan et monument burde håndteres. Mange av hans tanker sammenfaller med engelskmannen John Ruskin, men Dahls oppfatninger ble utformet før Ruskin publiserte sitt kjente verk om bevaringsideologi *The Seven Lamps of Architecture* i 1849. Antagelig ble Dahl influert av synspunktene til hans bekjentskap Karl Friedrich Schinkel, som var arkitekt og maler. Han var en av de få som på den tiden hadde kunnskap om middelalderens bygningskunst. For det første var Dahl opptatt av at bygningen var en del av landskapet som den ble bygd inn i, og ifølge Hans-Emil Lidén kom denne holdningen fra hvordan han så verden som en kunstmaler. I et brev til Lyder Sagen i Bergen fra 1841 beskriver Dahl hvordan landskapet avslører noe om «Landets natur, Bygningsmaade, Folk og Skikke, snart idyllisk, snart historisk melankolsk – det de var og er, om

¹⁵⁷ Før Dahls publisering hadde Gerard Schøning beskrevet noen av stavkirkene i sine reisebeskrivelser fra 1770-årene. Dette førte ikke til noen videre systematisk registrering eller bredere arbeid om stavkirkene, men i dag er det en viktig kilde til noen av de tapte stavkirkene. I *Samlinger til det norske Folks Liv og Historie*, utgitt i Christiania 1834, beskrev maleren John Flintoe Heddal stavkirke med et oppriss av eksteriøret og en plantegning.

¹⁵⁸ Anker, *De norske stavkirker*, 16

¹⁵⁹ Christensen, *Kunsten å bevare*, 39

¹⁶⁰ Håkon Christie. «Da stavkirkene ble reddet». *Årbok for Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring* (Oslo: Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring, 1978), 45

¹⁶¹ Christensen, *Kunsten å bevare*, 39

jeg saa maa udtrække mig.»¹⁶² Siden landskapet røpet noe om bygningens kontekst, var det viktig å bevare monumentet på sin opprinnelige plass. For det andre var Dahl opptatt av å få stavkirkene bredere undersøkt, som med hans stavkirkepublikasjon, men han satte foten ned hvis undersøkelsene innebar uopprettelige inngrep i monumentene. Dette var grunnen til at han var motstander av arkeologiske utgravninger. Naturlig var han også da motstander av vedlikehold som førte til store endringer. Dahl var imot restaurering i ordets opprinnelige betydning, som betyr å føre monumentet tilbake til sitt opprinnelige utseende - et prinsipp som etter hvert ble kraftig debattert. Denne betydningen må skilles fra hvordan ordet brukes i dagligtalet i dag; i betydning istandsetting.¹⁶³ En restaurering for Dahl førte kun til ødeleggelser, siden som oftest de opprinnelige kreasjonene gikk på bekostning over senere tilføyelser. Et unntak kunne bli gjort hvis det var nødvendig å få monumentet til å fungere i nye sammenhenger, som med Håkonshallens restaurering. I 1841 skriver han at i den indre delen av Håkonshallen bør det tas utgangspunkt i det opprinnelige utseende under restaureringen, men «gives de med vore Tidens Smag og Fordringer overensstemmende Forandringer, dog saa at den gamle Aand og Character overalt aapenbares igjennem de modernere Former, og bliver den herskende.»¹⁶⁴ Den eldre estetikken skulle blandes sammen med den nye.¹⁶⁵ Disse tankene kom ikke til å bli gjeldende før på begynnelsen av 1900-tallet etter at Harry Fett ble rikantikvar.

Både Dahls publikasjon om stavkirkene, og hans møte med menigheten i Vang, gjorde det tydelig at interessen var stor i utlandet, mens det i Norge var få som oppfattet det verdifulle ved stavkirkene. Monumentene var i fare for å bli revet ned flere steder i landet, som det nesten hadde endt med i Vang. Dahl forsto at det var nødvendig å samle sine likesinnede, og tok initiativet til å starte Fortidsminneforeningen som i begynnelsen gikk under navnet: *Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers bevaring*, inspirert av den tyske foreningen *Königl. Sächischen Alterthums-Veins*. På selveste grunnlovsdagen i 1844 satte maleren Joachim Frich inn en innbydelse i Morgenbladet. Desember samme år ble foreningen stiftet, og foreningens første styre besto av malerne Joachim Frich og Adolf Tidemand, professor Rudolf Keyser, arkitekt Johan Henrik Nebelong og kammerherre Christian Holst. Dahl ble foreningens første æresmedlem. Den første perioden til foreningen, som varte til 1851, har blitt omtalt som den

¹⁶² Johan Christian Dahl som sitert i Lidén, *Fra antikviteten til kulturminne*, 27-28

¹⁶³ Christensen, *Kunsten å bevare*, 54

¹⁶⁴ Johan Christian Dahl som sitert i Lidén, *Fra antikviteten til kulturminne*, 29

¹⁶⁵ Lidén, *Fra antikviteten til kulturminne*, 27-29

kunstneriske og heroiske perioden. På stiftelsesmøtet 16. desember 1844 vedtok de at formålet til foreningen var:

at oppspore, undersøge og vedligeholde Norske Fortidsminnesmerker, især saadanne, som oplyse Folkets Kunstfærdighed og Kunstsans i Fortiden, samt gjøre disse Gjenstande bekendte for Almenheden ved Afbildninger og Beskrivelser.» Foreningens midler skulle blant annet brukes til å understøtte «Reiser i Fædrelandet» og til opplysningsvirksomhet som tjente formålet.¹⁶⁶

Heddal stavkirke var det første restaureringsprosjektet til foreningen, og i det hele tatt den første restaurering av en middelalderbygning i landet. Dahl skrev om Heddal i sin publikasjon om stavkirkene, som er den åpenbare grunnen til at Heddal ble foreningens første restaureringsprosjekt. Restaureringen ble gjennomført fra 1849 til 1851, men i dag ville det heller blitt kalt for en omfattende ombygging. Den danske arkitekten Johan Henrik Nebelong hadde ansvaret for prosjektet, og målet med prosjektet var å restaurere kirken som et fortidsminne, men samtidig få den til å fungere i bruk av menigheten. Under restaureringen forsvant hele interiøret, nye arkitektoniske deler ble tilført på fritt grunnlag, og opprinnelige deler ble fjernet. Både samtiden og ettertiden omtalte restaureringen som en fiasko. Bygningsteknisk fungerte Nebelong sine løsninger svært dårlig, og på grunn av sopp- og fuktskader måtte store deler skiftes ut tre år etter at Nebelongs arbeid var ferdigstilt.¹⁶⁷ Den uheldige restaureringen skyldes at ingen på den tiden hadde noe kunnskap om stavkirkenes særegne konstruksjon, og i tillegg gikk Nebelong løs på en av de største og mest kompliserte av stavkirkene.¹⁶⁸ Dahl stilte seg svært kritisk til restaureringen og kalte den for et «elendig Conditor-Tempel.»¹⁶⁹

Syv år etter at foreningen ble stiftet, i 1851, ble den bergenskfødte Nicolay Nicolaysen (1817-1911) formann i foreningen. Denne stillingen hadde han helt til 1899, og Nicolaysen var foreningens dominerende skikkelse i nesten et halvt århundre. Videre gjenvalgte resten av ledelsen seg selv år etter år. Fra 1860 ble Nicolaysen lønnet av staten, men det dekket ikke hans sekretærutgifter eller alle pengene som gikk med på hans reiser. Norge var på denne tiden et fattig land, og gav tidvis støtte til enkeltpersoner eller organisasjoner, men prioriterte gjenoppbyggingen av Nidarosdomen. Ifølge Lidén var restaureringen av Heddal stavkirke en nyttig erfaring for Nicolaysen, som gjorde at han så betydningen av å få alle stavkirkene oppmålt og dokumentert. Under en restaurering var det helt grunnleggende å skulle ta utgangspunkt i en oppmålingstegning: «at man i Tegning kan rekonstruere Bygningen eller give

¹⁶⁶ Formålsparagraf fra stiftelsesmøtet som sitert i Lidén, *Fra antikviteten til kulturminne*, 31

¹⁶⁷ Anker, *De norske stavkirker*, 172-174

¹⁶⁸ Lidén, *Fra antikviteten til kulturminne*, 30-31

¹⁶⁹ J.C Dahl som sitert i Lidén, *Fra antikviteten til kulturminne*, 125

en fullstendig Fremstilling af dens Form og Udseende.»¹⁷⁰ Nicolaysen mente at brukshensynet måtte vike i behandlingen av nasjonalmonumentene, mens ved restaureringene av de øvrige monumentene var det omvendt og brukshensyn måtte prioriteres.¹⁷¹ I løpet av sitt virke arbeidet han mest med å dokumentere det han anså som de viktigste monumentene fra middelalderen, og prioriterte i stor grad arkeologiske undersøkelser. Det er tydelig at det han anså som mest viktig, var å tilrettelegge nytt materiale for forskningen, og denne tilnærmingen påvirket utviklingen av det norske kulturminnevernet i denne perioden. Nicolaysen var notorisk i sin tro på at kunnskapen som kunne hentes ut av et monument, registreringer og dokumentering, var mer verdifull enn å få monumentet bevart. Om et monument var godt nok dokumentert, kunne denne kunnskapen veie opp for et tapt kulturminne.¹⁷² Dette viser en enorm tiltro fra Nicolaysen til datidens kompetanse om registrerings- og dokumentasjonsmetoder. I Nicolaysens verk *Norske fornlevninger*, utgitt fra 1861 til 1866, står alle de registrerte fortidsminnene fra middelalderen og forhistorisk tid oppført. Som datidens holdning tilsa, var han svært negativ til etter-reformatorisk kunst og arkitektur, men noen ytterst få bygninger fra denne tiden så han verdi i å bevare. I Norge var flyttingen av et stabbur, et loft og en røykstove, til det som senere skulle bli en del av friluftsmuseet til Norsk Folkemuseum, det første forsøk på å redde etter-reformatoriske profanbygninger.¹⁷³ Likevel så han rosemalingen, barokk- og rokokkostilen som rester fra kunstens forfallstid, og som representasjoner for nasjonens nedgangstid.

Stavkirkene ble revet for fullt over hele landet, og Nicolaysen forsto at det var en umulig oppgave å få reddet alle. Foreningen fikk flere og flere meldinger om kirker, både stavkirker og steinkirker, som skulle rives eller ombygges, men det fantes ikke noe formalt-juridisk grunnlag å stoppe dette på. De eneste mulighetene foreningen hadde var å overta ansvaret for kirken eller kjøpe den. For menigheten var det lettere å få bygget nye og tidsmessige kirker da Formannskapsloven støttet dem i ryggen. I tillegg var kirkeloven av 1851, som krevde at kirken skulle ha plass til en tredjedel av menigheten, i praksis en dødsdom for mange av stavkirkene.¹⁷⁴ Derfor prioriterte han stavkirkene som han anså som mest arkitektonisk interessante, og de som hadde mest intakt fra sin opprinnelige form. Borgund stavkirke hadde stått nærmest uforandret siden middelalderen og ble derfor den kirken foreningen ivret mest etter å

¹⁷⁰ Nicolay Nicolaysen som sitert i Hans-Emil Lidén, *Nicolay Nicolaysen. Et blad av norsk kulturminnevernets historie*, (Oslo: Abstrakt forlag, 2005), 126

¹⁷¹ Lidén, *Nicolay Nicolaysen*, 152

¹⁷² Lidén, *Nicolay Nicolaysen*, 179

¹⁷³ Lidén, *Fra antikviteten til kulturminne*, 55

¹⁷⁴ Christie. «Da stavkirkene ble reddet», 49

redde. I tillegg klarte foreningen å formidle dette utenfor foreningens rekker, og fikk bevilget støtte fra staten. I 1870 ble kirken restaurert av arkitekt Christian Christie hvor det protestantiske inventaret ble fjernet, tilføyelser som hadde kommet til etter reformasjonen ble revet, og den ble vasket innvendig. Erttertiden har omtalt utseendet, som Borgund stavkirke fikk påført av Christie, som et tomt skall.¹⁷⁵ Kirkene som Nicolaysen mente var uten antikvarisk og historisk interesse, ble ignorert.¹⁷⁶

Omtrent førti stavkirker ble revet i løpet av perioden fra 1840 til 1897, ifølge en beregning som ble gjort i 1897¹⁷⁷, og i dag kan det virke uforståelig hvordan dette gikk til. Siden middelalderens kunst ble ansett som mer verdig, var ikke stavkirkene, som i stor grad besto av senere tilføyelser, like høyt aktet. Mange av stavkirkene hadde blitt så endret av tidens løp at nesten alt fra den originale arkitekturen var tapt, og i tillegg hadde mange blitt så skrøpelig vedlikehold at de nesten ikke kunne brukes av menigheten lenger. Disse stavkirkene hadde ikke foreningen kapasitet til å redde, men de forsøkte å redde en del portaler og middelalderinteriør. Noen ble reddet ved å flytte dem fra sin opprinnelige plassering: Gol stavkirke ble flyttet til Norsk folkemuseum, og stavkirken fra Fortun i Sogn ble flyttet til Fana i Bergen. Oppmålingstegningene som ble utført, hadde kun med de arkitektoniske delene fra middelalderen, og Nicolaysen har uttalt at hensikten med dette arbeidet var å stadfeste kirkens originale utseende, som ofte var tildekket av «alskens tilsætninger og forvanskninger af senere tid».¹⁷⁸ Kommunene hadde generelt ikke vilje eller kapasitet til å bevare fortidsminner, men i noen tilfeller hadde det kommet reaksjoner på Nicolaysens harde prioriteringer. Menigheten til Ål stavkirke ønsket sterkt å bevare den gamle kirken, men fikk ikke støtte av foreningen. Kirken ble revet, men foreningen fikk sendt kortaket til Universitetets Oldsakssamling i Christiania. I 1865 så han seg fornøyd med sitt registreringsarbeid av middelalderen og oldtiden, og brukte resten av sin tid på gravhauger fra jernalderen.

Erttertiden har kritisert Nicolaysens prioriteringer. Hans engasjement for registreringer og dokumentering fremfor bevaring, arkeologiske undersøkelser fremfor bygningsvern, hans ensidige fokus på middelalderen og jernalderen og forsømmelsen av etter-reformatorisk kunst. Nicolaysens etterkommere uttalte at syn på hva som var bevaringsverdig, var for snevert. I formålsparagrafen fra stiftelsesmøtet ble det erklært at foreningen skulle: «...oplyse

¹⁷⁵ Lidén, *Nicolay Nicolaysen*, 191

¹⁷⁶ Christensen, *Kunsten å bevare*, 47

¹⁷⁷ Lidén, *Nicolay Nicolaysen*, 187

¹⁷⁸ Nicolay Nicolaysen som sitert i Lidén, *Nicolay Nicolaysen*, 46

Folkets Kunstfærdighed og Kunstsans i Fortiden, samt gjøre disse Gjenstande bekjendte for Almenheden ved Afbildninger og Beskrivelser.» Men mens Nicolaysen var formann, ble ikke kunnskapen som han opparbeidet under sitt arbeid, formidlet til resten av befolkningen, og den ble begrenset til minoriteten som var brennende engasjert i kulturminnevern.¹⁷⁹ Et av hans mest betydningsfulle arbeid var utgravningen av Gokstadskipet i 1880. De tre store bygningsmessige restaureringene av stavkirkene som ble utført mens han var formann, var Gol, Fantoft og Hopperstad.

Gol, Fantoft og Hopperstad: stavkirkerestaureringene i Le-Duc sin ånd

Franskmannen Eugène-Emmanuel Viollet-Le-Duc (1814-1879) restaureringsprinsipp preget i størst grad bevaringsideologien som ble gjeldende for attenhundretallets Norge, i likhet med store deler av Europa. Dette ses tydelig i restaureringene av stavkirkene Gol, Fortun og Hopperstad. Le-Ducs prinsipp gikk ut på å gjenopprette monumentenes opprinnelige form istedenfor et rent vedlikeholds- og repareringsarbeid. Senere tilføyelser var det ikke noe grunn til å ta hensyn til, og det var ikke formålstjenlig å skille det nye fra det gamle. I tillegg til å hige etter monumentets opprinnelige form og utseende, burde det søkes etter en forbedret utgave av originalversjonen. En idealtilstand; den formen arkitekten hadde gitt monumentet om han kunne. Dette prinsippet har blitt kalt for *L'unité de style* - mest mulig enhetlig stil. For Le-Duc lå det verdifulle i bygningens konstruktive prinsipper og den bærende idéen til den opprinnelige arkitekten, og ikke i de gamle materialene. Oppfatningen om rendyrking av en stil ses også i den samtidige arkitekturen hvor historismen var gjeldende. Engelskmannen John Ruskin (1819-1900) sitt syn skiller seg fra Le-Duc, og hans verk *The seven lamps of architecture* var en reaksjon mot den kraftige restaureringsbesettelsen i England. Ruskin setter likhetstegn mellom restaurering og ødeleggelse; «å restaurere noe som har vært stort og vakkert i arkitekturen er like umulig som å oppvekke de døde.»¹⁸⁰ Ruskin så en verdi i de gamle materialene, som tidens kunstnere og håndverkere hadde satt sitt personlige avtrykk på. Og dette personlige avtrykket var umulig å gjenskape i en senere tidsperiode; i forsøket ble det en forfalskning. En restaurering, i sin opprinnelige betydning og ifølge Le-Duc, ville slette dette avtrykket. Vedlikehold og repareringer ville bevare det Ruskin anså som mest verdifullt i større grad. Oppfatningene til både Le-Duc og Ruskin var selvfølgelig teoretiske prinsipper, og i

¹⁷⁹ Christensen, *Kunsten å bevare*, 44

¹⁸⁰ John Ruskin som sitert i Lidén, *Nicolay Nicolaysen*, 120

praksis måtte andre hensyn, som bruks- og økonomiske hensyn, også veies opp ved siden av hverandre.¹⁸¹ Ruskin og Dahl sine synspunkter minner om hverandre; begge så på en restaurering som ødeleggende og ønsket at mest mulig av monumentet skulle beholdes intakt. Både Ruskin og Le-Duc sin historieforståelse var toneangivende for 1800-tallets restaureringsdebatt, men Le-Duc sitt prinsipp lå til grunn under restaureringene av stavkirkene Gol, Fantoft og Hopperstad.

Borgund stavkirke med sitt hevede midtrom ble ansett som alle stavkirkes idealform. I Lorentz Dietrichson (1834-1917) verk *De norske stavkirker* fra 1892 ble stavkirkenes utvikling satt i et typologisk perspektiv med Borgund stavkirke, hvor stavkirkekonstruksjonen var fullt utviklet, på toppen. Derfor ble Borgund brukt som forbilde i forsøket med å føre stavkirkene Gol, Fantoft og Hopperstad tilbake til sitt opprinnelige, og i en oppgradert versjon av sitt utseende i middelalderen. Hvor det ikke fantes originale materialer å gå etter, ble Borgund brukt som forbilde. Dietrichsons stavkirkeverk ble utgitt etter at restaureringene ble utført, men oppfatningen om Borgund som stavkirkenes idealform må allerede ha vært gjeldende på den tiden. Nicolaysen hadde i likhet med Dietrichson et evolusjonistisk syn på stavkirkenes utvikling, og hevdet at de første stavkirkene hadde en simpel form som etterhvert hadde blitt mer utviklet. Foreningens formann skrev en mengde tekster om hva han mente kunne være stavkirkenes opphav, men ingenting ble publisert.¹⁸² Men Dietrichson har selv påpekt at hans stavkirkeverk umulig kunne ha blitt gjennomført uten Nicolaysens kunnskapsgrunnlag lagt gjennom sine tekster og oppmålingstegninger.¹⁸³ Nebelongs restaurering av Heddal stavkirke hadde også vært en form for tilbakeføring, men Borgund stavkirke ble ikke brukt som forbilde.

Mange av stavkirkene fremsto som et sammensurium av ulike tidsepoker, på grunn av tilbygg og forandringer gjennom årenes løp. Intet unntak var det for Hopperstad stavkirke; før arkitekt Peter Blix sin restaurering var kirken bygd på i alle retninger med utvidet kor og skip, påbygd klokketårn og våpenhus. Stavkirken som ligger i Sogn i bygda Vik ble restaurert av Blix i 1880-årene, og for å redde stavkirken fra å bli revet ledet Blix restaureringen helt gratis. Blix hadde forsøkt å søke om penger fra staten gjennom foreningen, men søknaden hadde umiddelbart blitt avslått. Som nevnt tidligere var dette i samme periode hvor staten satset stort på gjennombyggingen av Nidarosdomen.

¹⁸¹ Lidén, *Nicolay Nicolaysen*, 120-121

¹⁸² Lidén, *Nicolay Nicolaysen*, 74-75

¹⁸³ Lidén, *Nicolay Nicolaysen*, 77

Før restaureringen hadde senere tilbygg og innredning blitt revet og solgt, siden foreningen kun hadde interesse av å bevare delene fra middelalderen. I forsøket med å gi Hopperstad stavkirke tilbake sitt opprinnelige utseende fra middelalderen, tok han utgangspunkt i spor fra det som var opprinnelig i kirken. Der han ikke hadde noe å ta utgangspunkt i, brukte han Borgund stavkirke som forbilde.¹⁸⁴ Takrytteren og dragehodene er hentet fra Borgund sitt eksteriør, selv om det er umulig å stadfeste om dette var originalt for Hopperstad, i likhet med avstivningen med tener og andreaskors. Noen av sporene ble ignorert; koret hadde egentlig hatt en rett koravslutning, men Blix valgte i stedet å bygge korets apsis med tårnhjelm.¹⁸⁵ Restaureringen av Hopperstad ble i hovedsak igangsatt etter Blix sitt initiativ, men foreningen godkjente Blix sin restaureringsplan. Med andre ord var Nicolaysen, foreningens dominerende skikkelse, sannsynligvis positiv til restaureringen.

To stavkirker fikk en ganske lik skjebne: stavkirken i Fortun i Sogn ble flyttet til Fantoft i Bergen. Gol stavkirke ble flyttet til Bygdøy kongsgård, hvor den i dag inngår i samlingen til Norsk folkemuseum i Oslo. Når kirken ikke kunne bevares på stedet, var foreningen villig til å flytte den hvis den kunne bli et museumsbygg. Grunnen til dette var at kirken som museumsbygg kunne vekke oppmerksomhet og anerkjennelse.¹⁸⁶ Nicolaysen var svært opptatt av å redde Gol stavkirke fra å bli revet, og det var han som tok initiativet til å få kirken flyttet til Bygdøy. Kirken ble kjøpt for 200 kroner. Kun delene som stammet fra middelalderen ble bragt til Bygdøy, som for det meste var kirkens skjelett og noen få materialer, med slede helt fra Gol vinteren 1884.¹⁸⁷ Hvordan korets midtrom opprinnelig så ut er usikkert, men ifølge en tegning fra 1846 hadde Gol et lignende utseende som Høre og Hegge stavkirke, som også er midtromskirker. Derfor var det i denne sammenheng ikke helt unaturlig for arkitekten å bruke Borgund stavkirke som forbilde. Omgangsveggene, svalgangene, korets bredde og mønehøyde ble rekonstruert ved hjelp av dokumentasjonstegninger og spor i bevarte bygningsdeler. I tillegg til midtrommet i koret kopierte arkitekten løsningene fra Borgund på svalgangens og takrytterens detaljutforming.¹⁸⁸

Når det gjelder Fantoft stavkirke er det usikkert hvor mye Nicolaysen var involvert. Stavkirken var så kraftig endret og ombygget i løpet av tidens løp at det var få spor som sa

¹⁸⁴ Christie. «Da stavkirkene ble reddet», 51-53

¹⁸⁵ Anker, *De norske stavkirker*, 128 og 136

¹⁸⁶ Christie. «Da stavkirkene ble reddet», 54

¹⁸⁷ Lidén, *Nicolay Nicolaysen*, 193-194

¹⁸⁸ Anker, *De norske stavkirker*, 221

noe om kirkens opprinnelige utseende. Som med Gol kunne Fantofts nye takryttere og dragere røpe inspirasjonen fra Borgund, og alle tilføyelser som var fra etter reformasjonen ble fjernet.

Restaureringene viser en iherdig tro på at fortiden kunne gjenskapes, men i dag vitner de heller om datidens syn på middelalderen. Hvordan arbeidet gikk frem, sammenfaller pre-sist med Le-Ducs prinsipp. Alle stavkirkene ble restaurert med samme holdning; målet var å finne tilbake til den opprinnelige formen, og der det ikke fantes spor, ble Borgund stavkirke brukt som forbilde. Hos alle bygningene ble tilføyelser eldre enn middelalderen fjernet, som førte til en bygning med enhetlig stil. I tillegg viser dette hvordan det negative synet på etter-reformatorisk kunst påvirket restaureringene.

3.2 Røldal stavkirke: en gammel kirke i moderne drakt

Som det er gjort rede for i kap. 2.3: i 1818 ble det utført en liten reparasjon på kirken, og i 1844 og 1878 en omfattende ombygging. De største endringene i 1844 bestod av rivningen av svalgangen, utvidelsen mot vest, den ytre bordkledningen, krysspost-vinduene og i tillegg det nye våpenhuset og takrytteren. Videre i interiøret: overmalingen av rose- og rankedekoren på veggene, taket og inventaret med hvitt, og fjerningen av ryggene og hovedstykkene på benkene. Den største endringen i 1878 bestod av den indre bordkledningen.

Det er få kilder som tyder på at hverken menigheten eller foreningen hadde noe interesse av å bevare kirken. Reparasjonen i 1818 ble åpenbart ikke utført av foreningen siden den ikke ble stiftet før 1844. Som nevnt i kap 2.3 skrev student Wilhelm Frimann Koren i sine dagboksnotater fra 1822 at datidens sogneprest Hjorthøi jobbet i herdig for å få kirken revet slik at det kunne bygges en ny. Provsten hadde inntil den tid forhindret dette, og det kan virke som om bøndene i bygda ønsket å beholde kirken: «...Bønderne sige, at denne Kirke, som den nu er, kun hist og her lidt forbedret, end vilde kneise, naar en ny og opbygget lænest var smuldret.»¹⁸⁹ Dette kan tolkes som at bøndene mente at den gamle stavkirken, om den ble reparert, ville holdes lenger i stand enn en ny kirke.¹⁹⁰ Røldal var på den tiden en av de fattigste bygdene i Norge, og det kan tenkes at bøndene mente det var økonomisk hensiktsmessig å beholde den gamle kirken. Menigheten til Ål stavkirke er et eksempel på at

¹⁸⁹ Riksantikvarens avskrift av student Wilhelm Frimann Korens dagbok 10.06.1822. (AA Ra, topografisk arkiv)

¹⁹⁰ «Kneise» er et gammeldansk ord, og kan være et synonym for «ruve» eller å «være oppreist».

det fantes unntak, og at noen grupper utenfor det antikvariske miljøet var interessert i å beholde sin gamle kirke. Derimot tyder ikke ombyggingen i 1844, som skjedde omtrent 25 år senere etter Koren sitt besøk i bygda, at de var opptatt av å restaurere stavkirken. Korens dagboksnotater er fra 20-tallet, og kanskje hadde menigheten en annen oppfatning på den tiden.

Etter at kirken hadde blitt forsømt etter det store kirkesalget på begynnelsen av 1700-tallet, var den i svært dårlig forfatning, og noe mer enn reparasjonen i 1818 var nødt til å gjøres. Samme året som Fortidsminneforeningen ble stiftet, i 1844, ble det gjort en omfattende ombygging på Røldal stavkirke, som forvandlet stavkirken til en hvitmalt, moderne 1800-talls kirke. Kirkeloven som krevde at kirken skulle ha plass til en tredjedel av kirken kom ikke før 1851. Men det er mulig at det var nødvendig å utvide Røldal stavkirke, for å få plass til hele menigheten, før det ble satt som et krav av statskirken. Derfor ble kirken utvidet mot vest. Foreningen hadde få midler og meningsfeller i de første årene, og det kan tenkes de var mest opptatt av stavkirkene som allerede var nevnt i Dahls vitenskapelige publikasjon. For eksempel ble Heddal stavkirke foreningens første restaureringsprosjekt. I 1898 ga sogneprest Ringdal uttrykk for samme holdning som Hjortøi, da han forsøkte å selge kirken til Fortidsminneforeningen og andre private, men foreningen mente prisen var for høy.¹⁹¹ Holdningen til sogneprest Hjortøi og Ringdal sammenfaller med den negative oppfattelsen av stavkirkene som var dominerende i landet. Nicolaysen prioriterte kun stavkirkene av arkitektonisk interesse, og foreningen hadde et hastverk med å redde kirkene som allerede var i deres søkelys. I årsberetningen fra den Bergenske filialavdeling fra 1898 er det skrevet om Røldal stavkirke: «...der i sin tid hadde et stort ry som lovekirke, ikke har nogen betydning ved sin arkitektur.»¹⁹² Håkon Christie har hevdet at etter 1880-årene hadde innstillingen til bevaringen av stavkirkene blitt så sterk at det ikke lenger var mulig å få revet en stavkirke. I løpet av dette tiåret anerkjente flere befolkningsgrupper stavkirkene som en viktig kulturarv.¹⁹³ Men den manglede interessen foreningen hadde til Røldal stavkirke senest i 1898, og kampen om å få kirken revet av menigheten og herredsstyret til et tiår utpå 1900-tallet, tyder på at denne holdningsendringen ikke gjaldt for alle stavkirkene. Det kan derfor konkluderes med at foreningen sannsynligvis ikke var involvert i ombyggingen i 1844 og 1878, og endringene som skjedde ble gjort av praktiske hensyn. Antagelig fattet ikke foreningen noen interesse for

¹⁹¹ Bendixen. «Årsberetning for 1898 fra den Bergenske filialavdeling», 159-160

¹⁹² Bendixen. «Årsberetning for 1898 fra den Bergenske filialavdeling», 159-160

¹⁹³ Christie. «Da stavkirkene ble reddet», 61

kirken før arkitektene Johan Meyer og Fredrik Pettersen gjorde oppmålinger av kirken i 1899, og oppdaget kirkens særegne konstruksjon.

Lignende ombygginger ble gjort i samme periode på stavkirkene i Høyjord og Kaupanger. Kaupanger fikk i 1862 en hvitmalt stående kledning, og 51 nye krysspost-vinduer. Den eldre dekoren ble malt over med fargene oker og lyseblå, og altertavlen, prekestolen, døpefonten og minnetavlene fra 1600-tallet ble flyttet til museum. I tillegg ble de gamle middelalderportalene ødelagt under ombyggingen.¹⁹⁴ Høyjord er en av de minst påaktete stavkirkene, men engang i løpet av attenhundretallet fikk denne kirken hvitmalt stående panel utvendig, og krysspost-vinduer.¹⁹⁵ Innvendig ble kirken panelt rundt 1830-40 årene.¹⁹⁶ Stavkirkene i Høyjord og Kaupanger viser at det ikke bare var i Røldal at de gamle stavkirkene ble forkledd i moderne drakter.

Kunsthistoriker Ingrid Lunnan Nødseth har gjort en studie av Gildeskål steinkirke hvor hun drøfter den gjeldende kunstoppfatningen og restaureringspraksisen i denne perioden. Da nykirken ble bygget i 1881, ble blant annet prekestolen og altertavlen flyttet fra den gamle til den nye kirken og overmalt av Henrik Backer for å stå i stil med resten av interiøret. I likhet med det som skjedde med inventaret i Røldal og Kaupanger.¹⁹⁷ På et senere tidspunkt ble kirkebenkene fra den gamle kirken demontert, og en stor del av de gamle kirkebenkene ble brukt som materiale til den nye kirkens utedo. Dermed ble utedoen prydet av Gottfried Ezekiel sitt arbeid fra 1700-tallet og landskapsmalerier fra 1800-tallet. Kirkebenkene ble fjernet for at plassen kunne brukes til lagring av høy og annet gårdsmateriell, og standsmessig ble den gamle kirken forsømt.¹⁹⁸ Dette viser at alt som hadde blitt utført etter middelalderen, hadde hverken historisk eller kunstnerisk verdi for menigheten. Videre beholdt menigheten til Gildeskål kirke sin negative oppfatning av etter-reformatorisk kunst helt opp til 1940-årene, i motsetning til menigheten i Røldal som gradvis stilte seg positiv til antikvarenes innstilling i løpet av 1920-årene. Fra 1953 til 1962 gjennomgikk den gamle Gildeskål kirke en ny restaurering, hvor menigheten selv ønsket å beholde hovedskipets rene middelalderske form og utseende, og plassere inventaret fra 1700-tallet i korsarmen mot sør som var fra 1710. Menighe-

¹⁹⁴ Anker, *De norske stavkirker*, 125-126

¹⁹⁵ Anker, *De norske stavkirker*, 210-214

¹⁹⁶ Ola Storsletten. «En gotisk stavkirke! Oppmåling og undersøkelse av Høyjord stavkirke». NIKU rapport Bygninger og omgivelser nr. 17 (2008)

¹⁹⁷ Ingrid Lunnan Nødseth. «Til guds ære og kirkens prydelse: 1700-tallsinventaret i Gildeskål gamle kirke». *Gildeskål gamle kirke. Marmorkirke ved Nordvegen*. Red. Øystein Ekroll, Morten Stige. (Bergen: Fagbokforlaget 2014), 202

¹⁹⁸ Nødseth. «Til guds ære og kirkens prydelse», 199

tens ønske om å dele opp den gamle kirken, hvor en del kun var viet til middelalderen og den andre til 1700-tallet, ble ikke godkjent av riksantikvaren.¹⁹⁹

Slutninger

Uttalelsene til de to sogneprestene Hjorthøi og Ringdal, og de arkitektoniske endringene som ble utført på Røldal stavkirke, tyder på et manglete engasjement og forståelse for bevaring av den gamle stavkirken. Med tanke på den store viljen til å rive stavkirkene rundt omkring i landet er det ikke usannsynlig at menigheten i Røldal var av samme oppfatning. Dagboksnotatene fra Koren er den eneste kilden jeg har funnet på at innbyggerne i Røldal på 20-tallet kan ha vært positiv til å beholde kirken. Ombyggingene på Kaupanger, Høyjord og Gildeskål er eksempler på at lignende endringer skjedde andre steder enn i Røldal. Stavverket som ble skjult av bordkledningen indikerer at det ble ansett som ubetydelig. Ombyggingen speiler også den pietistiske kunstforståelsen, som var gjeldende for resten av landet, med den hvitmalt bordkledningen og overmalingen av den etter-reformatoriske kunsten. Hvis menigheten hadde følte seg sterkt knyttet til stavkirken og hadde ansett kirken som et verdifullt monument, hadde restaureringen bestått av å bygge kirken opp som den var - ikke forandre den totalt. Ombyggingen av Røldal ble gjort av praktiske hensyn: kirken var i svært dårlig stand og krevde større plass for menigheten.

3.3 Bevaringsideologi på begynnelsen av 1900-tallet

Rundt 1900 skjedde det viktige endringer både innenfor kulturminnevernet og i bygda Røldal. I 1899 oppsto det en liten revolusjon i Fortidsminneforeningen da Nicolay Nicolaysen ble skiftet ut med Herman Major Schirmer, som hadde et helt annet syn på vernearbeidet enn den foregående lederen. Året etter fikk Røldal en ny prest, Johannes Brochmann, som delte det samme synet på restaurering som begynte å bli gjeldende blant datidens antikvarer. I denne delen av historien spiller Røldal stavkirke en betydelig nøkkelrolle, siden det var en av de første kirkene som fikk en restaurering basert på de nye idéene innenfor kulturminnevernet, og fikk tilbakeført sitt gamle kirkeinteriør fra 1600-tallet. Andreas Aubert, Harry Fett, og Jens Z. M. Kielland sine tanker om bevaring vil bli presentert, og hvordan deres idéer påvirket

¹⁹⁹ Nødseth. «Til guds ære og kirkens prydelse», 209

ombyggingen på Røldal kirke vil bli drøftet. Dette kapittelet er basert på sekundærkildene: Christensen (2011), Lidén (1991), og Aavitsland (2014), og primærkildene: Aubert (1901), Fett (1912) og (1913), og Kielland (1902) og (1913).

Endringer i kulturminnevernet

Tidligere hadde Fortidsminneforeningen i stor grad bestått av universitetsfolk, men etter at hele foreningen ble skiftet ut i 1899, besto den overveiende av arkitekter som hadde flokket seg rundt arkitekten Herman Major Schirmer.(1845-1913) Schirmer sto for en helt annen linje enn det Nicolaysen hadde stått for; istedenfor arkeologi var Schirmer opptatt av å undersøke og verne vår nasjonale bygningskultur. Skillet mellom arkeologi og bygningsvern kom til å bli karakteristisk for århundret som fulgte. Museene kom til å ta seg av arkeologisk sektor, mens det nystiftede embetet Riksantikvaren fikk etter hvert ansvaret for bygningsvern. Nicolaysen, ble av sine etterfølgere, beskyldt for å ikke videreformidle foreningens kunnskap utenfor sine egne rekker, og årbøkene besto i stor grad av oldtidsfunn. Schirmer ønsket å endre på dette ved å publisere arkeologisk og kunsthistorisk forskning i Fortidsminneforeningens årbøker. Foredrag og faglig diskusjon skulle arrangeres i tillegg til de lukkede direksjonsmøtene. Rett før Schirmer ble formann i foreningen, ble Harry Fett (1875-1962) foreningens sekretær. Siden etter-reformatoriske kulturminner hadde blitt ignorert av foreningen mens Nicolaysen var formann, dro Fett på felttur for å dokumentere og befare bygninger fra 1500- til 1700-tallet. Noen middelalderiske bygninger ble også befart. Fortidsminneforeningens antikvariske arkiv trengte supplement.²⁰⁰

Fra slutten av århundret hadde menighetene gradvis blitt flinkere til å melde fra om planlagte reparasjoner, endringer og rivninger til foreningen, selv om ikke menighetene alltid var enige med antikvarenes synspunkter. Etter 1900 ble flere lovendringer vedtatt som styrket kulturminnevernets posisjon. «Lov om fredning og bevaring af fortidslevninger» ble vedtatt i 1905, og krevde at faste førreformatoriske kulturminner ble automatisk fredet. Samtidig ble det forbudt å føre løse førreformatoriske kulturminner ut av landet. Fortidsminneforeningen krevde bedre beskyttelse av etter-reformatorisk kunst, men grunnet hensynet til privat eiendomsrett fikk ikke foreningen medhold fra staten.²⁰¹ Riksantikvaren ble opprettet i 1912, og

²⁰⁰ Kristin B. Aavitsland, *Harry Fett, historien er lengst*. (Oslo: Pax forlag, 2014), 117-118

²⁰¹ Lidén, *Fra antikviteten til kulturminne*, 62-63

Schirmer ble valgt som landets første riksantikvar. Kort tid etter døde han brått og uventet, og Fett tok over. Fortidsminneforeningen hadde i lang tid kjempet for å få opprettet dette embetet, selv om foreningen sannsynligvis var klar over at en offentlig antikvarstilling ville ta over mange av foreningens oppgaver. En offentlig antikvarstilling ville ha mer innflytelse enn en stilling knyttet til foreningen. Harry Fett beholdt stillingen som riksantikvar fra 1913 til 1946.

Gjennom debatten om restaureringen av Akershus festning ser man Schirmers og Fetts ulike holdninger til vernearbeidet. Fett hadde, siden hans første medieoppslag i 1899, kjempet imot en restaurering med mål å tilbakeføre festningen til et tidligere utseende. Selv om restaureringen var vitenskapelig fundert, argumenterte Fett for et syn som kalles *ekvivalensprinsippet*: alle spor som har blitt påført et monument gjennom tiden bør bevares, og man bør unngå for store inngrep i arkitekturen. Dette synet på bevaring sammenfaller med det som da hadde blitt vanlig over resten av kontinentet. I 1908 leverte Holger-Sinding-Larsen et forslag, som ville føre festningen tilbake sitt antatte utseende fra middelalderen. Schirmer støttet dette forslaget.²⁰² Larsen sitt forslag var bygget på prinsippet om enhetlig stil, og Fett og hans generasjon reagerte imot denne restaureringspraksisen.

I begynnelsen hadde Riksantikvaren og Fortidsminneforeningen tette bånd, og Riksantikvaren hentet sine kollegaer fra foreningen. På denne tiden ble både lokaler og årsberetning delt, og alle saker som angikk kirker i Norge, la Riksantikvaren frem for Fortidsminneforeningen sin direksjon.²⁰³ Fortidsminneforeningen besto i stor grad av Fetts nærmeste venner, og kulturminnevernet opplevdes antagelig som en lukket krets for utenforstående. Selv om vernearbeidet ble institusjonalisert, ville det i lang tid bestå av en liten gruppe mennesker, som viet sin tid til dette arbeidet. I 1920 ble loven, som gjorde det mulig å frede bygninger eldre enn hundre år gamle, vedtatt. De nye lovene var et fremskritt for det norske kulturminnevernet siden de endelig fikk mer aksept for sitt arbeid fra staten.²⁰⁴ Til tross for de nye lovene var ikke vernearbeidet i like stor fokus hos staten. Sosiolog Mia Berg Simonsen har understreket i en kulturpolitisk oversikt, at i første del av 1900-tallet, viste Stortinget mindre oppmerksomhet for vern av faste kulturminner enn for museer. Grunnen til dette kan være, at til forskjell fra tidligere, ble ikke lenger kulturminnene brukt som en del av nasjonsbyggingen og den allmenne samfunnsutviklingen. Landet hadde blitt en industrinasjon, og mange av da-

²⁰² Aavitsland, *Harry Fett*, 202-204

²⁰³ Aavitsland, *Harry Fett*, 235

²⁰⁴ Lidén, *Fra antikviteten til kulturminne*, 59-67

tidens antikvarer så svært negativt på denne samfunnsutviklingen.²⁰⁵ Kulturminnevernets hovedansvarlig ble å redde så mange kulturminner fra førindustriell tid som mulig. Derfor ble kulturminnevernet ansett som stagnerende ovenfor fremskrittet. Fett hevdet at nasjonsbyggingen hadde ført til en ødeleggelse av mange av monumentene; nygotikkens status hadde gått på bekostning av de andre historiske stilene, som ofte ble totalt slettet fra arkitekturen.²⁰⁶ Men da kulturminnene ikke lenger var en del av samfunnsutviklingen, som gjenoppbyggingen av Nidarosdomen, ble statens blikk vendt mot andre steder enn de historiske monumentene. I denne sammenheng kan det være interessant å påpeke at en liten bygdekirke, Røldal stavkirke, var den første som fikk en restaurering basert på Fetts førende politikk; å gjenreise de gamle kirkeinteriørene, og ikke en av de store monumentene som Nidarosdomen. Fett funderer over dette i *En bygdekirke* (1941):

Vi har en viss tilbøielighet til å se på våre middelalderske minnesmerker ut fra det synspunkt som betinges av Nidarosdomen og de store monumenter. Det kan da kanskje ha sin interesse også en gang å se på våre minnesmerker fra en liten bygdekirkes synspunkt. Vi har nemlig ved siden av vårt lands store monumenter hundrer og atter hundrer av mindre, som danner en kulturskatt vi kanskje ikke alltid helt har forstått betydningen av. De reiser sig på gamle kultsteder, er vokset sammen med landskapet, med åsene, vannet, jordene, vokset sammen med menneskene, som slekt efter slekt kom hit med sine helg- og hverdagstanker. Her blev barna døpt, de unge vidd, her skulde til slutt den gode jord ta imot dem. Franskmennene taler om klokkeklangen fra hjemstavnens kirke som ringer for bygdefolket gjennom hele livet, helst kanskje når de ferdes ute i verden. Dette gir bygdekirken en særstilling, løfter den inn i en sfære hvor kunst og liv blitt ett, hvor symboler skapes.²⁰⁷

De små og mindre kjente monumentene kan også fortelle oss mye om vårt lands historie, og kulturskatter kan ligge bortgjemt der man vanligvis ikke leter.

De nye idéstrømningene

For å beskrive bevaringsideologien, som var gjeldende i første halvdel av nittenhundretallet, kommer tre personer og deres tanker om restaurering til å bli presentert: Andreas Aubert, som påvirket det antikvariske miljøet til å sette fokus på det etter-reformatoriske kirkeinteriør; Harry Fett, Norges første fungerende riksantikvar; og Jens Z. M. Kielland, arkitekten som sto for ombyggingen av Røldal stavkirke. Antikvarene gikk bort fra Le-Ducs prinsipp, om mest

²⁰⁵ Christensen, *Kunsten å bevare*, 72-73

²⁰⁶ Aavitsland, *Harry Fett*, 229-242

²⁰⁷ Harry Fett, *En bygdekirke* (Gyldendal: Oslo, 1941), 1

mulig enhetlig stil, til *ekvivalensprinsippet*. Samtidig forandret kunstforståelsen seg: tidligere ble middelalderens kunst og arkitektur, og spesielt den gotiske arkitekturen, ansett som fullkommen, men nå begynte etter-reformatorisk kunst å bli ansett som verdifull og god kunst. 1800-tallet hadde vært en kamp om å redde stavkirkene, men på begynnelsen av nittenhundretallet handlet kampen, først og fremst, om de etter-reformatoriske inventarene.

Norges etter-reformatoriske kirkeinteriører og dekorutsmykning ble først undersøkt av kunsthistoriker og teolog Andreas Aubert (1851-1913), under hans arbeid med doktorgraden «Den dekorative farve - et norsk farve-instinkt» i 1890-årene. Auberts arbeid var et oppgjør med 1800-tallets fargesyn og estetikk, og vernearbeidet kom til å bli preget av hans tanker. Hans artikkel, «Fra Numedal. Studier i vor kunstneriske kulturhistorie» fra 1901, gir et bilde på hans kunstoppfatning. Under hans studier i Numedal, ønsket han å få klarhet i bygningen sin utviklingshistorie, i tillegg til å undersøke hvordan det opprinnelige utseendet til hver enkelt bygning kunne ha vært.²⁰⁸ Allerede her ser vi en idéendring som skiller seg fra Nicolaysen og hans meningsfeller; for Nicolaysen omhandlet studiene og oppmålingstegningene av monumentene kun de middelalderske delene.

Aubert skrev at den norske kulturen har hentet inspirasjon fra utlandet, og fornorsket uttrykkene. Fra 1760-årene mente han at kunsten hadde blitt fullkomment norsk, og ga den nye stilen navnet «bonderokokko.» Aubert var antagelig den første til å bruke dette uttrykket.²⁰⁹ Høydepunktet ble nådd i begynnelsen av attenhundretallet, og ifølge Aubert, bragte det lys og glede i de gamle og norske gran- og furubygningene. Begeistringen blir ettertrykkelig beskrevet med en flom av positive adjektiv: i denne blomstringstiden vant maleren sin overlegne selvsikkerhet, som førte til et stilfullt kunstnerisk særpreg; en munter og fargeglad rosemaling. Han setter det i sammenheng med den fredelige perioden i Norge fra 1814, og at hjemmene til de norske fjellbøndene: «bærer vidne om en egen og ægte, en høi og sjelden form av beskeden lykkelig mennesketilværelse».²¹⁰ Dette ga grobunnen for den kraftige utfoldelsen av fantasien.

Skyldig i forsømmelsen av den etter-reformatoriske kunsten, var kunstoppfatningen fra siste halvdel av 1800-tallet, hvor det hersket kunstneriske og kunstvitenskapelige fordommer. «Bonderokokkoen», som var en sterk og original kunstform, ble ikke verdsatt hos de

²⁰⁸ Andreas Aubert. «Fra Numedal. Studier i vor kunstneriske kulturhistorie». *Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring*. (Oslo: Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring, 1901), 264-265

²⁰⁹ Christensen, *Kunsten å bevare*, 83

²¹⁰ Aubert. «Fra Numedal», 325

fargeredde antikvarene på den tiden, og denne uviljen mot fargebruk herjet Europa «verre end en farsot.»²¹¹ Til og med i Auberts egen barndom hørte han rosemaleriet bli omtalt som «bondeglo.» Denne frykten for fargene har gått i arv. Så langt tilbake som de eldste skulpturene fra antikken, har av ettertiden blitt tolket som fargeløse. Egentlig var de fullstendig dekket av farger.²¹² Aubert mener at det forrige århundrets kunstoppfatning og synet på hva som er verdifullt er feil, og at det er på tide at foreningen retter opp denne feilen. «Med pieteten for det gamle og gode svinder ogsaa evnen til selv at frembringe noget godt.»²¹³ er et sitat fra Nicolaysen, som Aubert mener er gjeldende for hans eget land og kulturperiode. Aubert ønsker å frembringe at denne retningen kan snus tvert om, og at når bevisstheten for det gamle rosemaleriet økes, kan dette gi inspirasjon til den nye kunsten. Selv om noe har blitt glemt, kan det bli tatt opp igjen på nytt: «Hvad vi har eid, kan vi faa. I hvert fall prøve paa at skape det.»²¹⁴

I likhet med Aubert håpet Harry Fett at den etter-reformatoriske kunsten kunne inspirere samtidskunsten, slik at den igjen kunne omtales som god og ekte kunst. Fett mente at kunstens forbilder var å hente langt tilbake i fortiden. For ham var attenhundretallet det den dystre middelalderen hadde vært for renessansehumanistene. Fett hevdet at det kunstneriske nivået ute i bygda var lavt, og omtaler kunsten med flere nedsettende adjektiv. Bestemt skrev han hvordan menighetene skulle «lære sig til at forstaa værdien av at eie gammel kultur...».²¹⁵ Aubert døde samme året som Fett ble riksantikvar, men i Fetts vernearbeid kan vi se at Auberts kunstoppfatning blir videreført.

Under første halvdel av 1900-tallet var Fett en dominerende skikkelse i kulturlivet, og hans idéer preget vernearbeidet betydelig. Han var en av de første nordmennene som utdannet seg til å bli kunsthistoriker, samtidig som han var skjønnlitterær forfatter og en aktiv samsfunnsdebattant. I tillegg grunnla han tidsskriftene *Kunst og kultur* og institusjonen *Kunst på arbeidsplassen*, som er i virke den dag i dag. Fetts første gjøremål som riksantikvar var å få gjenreist mange av de etter-reformatoriske kirkeinteriørene. På linje med Aubert sin tenkning mente Fett at ranke- og rosemalingen bidro til en kunstnerisk kvalitet i kirkerommene. I dette spørsmålet motsier han seg selv, fordi han på samme tid var forferdet over 1800-tallets restau-

²¹¹ Aubert. «Fra Numedal», 327

²¹² Andreas Aubert, *Farge og norsk folke-kunst* (Oslo: Norigs ungdomslag og Student-maalaget, 1906), 6

²¹³ Aubert. «Fra Numedal», 328

²¹⁴ Aubert. «Fra Numedal», 329

²¹⁵ Harry Fett. «Kirkeinteriørets gjenreisning». *Årbok for Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring*. (Oslo: Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring, 1913), 32

ringer, hvor målet var å *gjenreise* monumentet til sin opprinnelige skikkelse. Jeg ønsker å påpeke at Fett selv velger å bruke ordet «gjenreisning», samtidig som han argumenterer hardt mot de tidligere restaureringsarbeidene. I en artikkel fra 1912 skriver han at gjenreisning er et «bedrag fra ende til anden»²¹⁶. Hvis monumentene ble tatt vare på, var det ikke nødvendig med en gjenreisning, og nye tilføyelser trengte ikke å etterligne det gamle. Når man har en dypere historisk forståelse for det gamle, blir en kopi sørgelig, og kan ikke stelle seg i samme rang. Året etter skriver han artikkelen «Kirkeinteriørets gjenreisning», og hans påstand om at gjenreisning er et bedrag, blir et paradoks.

I Fetts ordbruk er det tydelig at 1800-tallets kirkerestaureringer gjorde han ille til lags: «Vi faar se sandheten i øinene. Det 19.aarh. hos os har ødet gamle kulturværdier som ingen tidsalder før har gjort.»²¹⁷ Prinsippene som Fett la frem i «Kirkeinteriørets gjenreisning» (1913) var i stor grad basert på teksten til sin svenske kollega Sigurd Curman, som var publisert året før, og mange av Fetts sitater er faktisk direkte kopiert.²¹⁸ Fett hevdet at i forsøket med å gjenreise de gamle monumentene til en rendyrket gotisk stil, hadde 1800-tallets restaureringer kuttet forbindelsen mellom fortiden og nåtiden. Store deler av kirkenes historie hadde blitt visket vekk, og han anså de gamle kirkene som viktige fortellere av Norges historie. Han omtalte sin bevaringsideologi som «den eksperimentative» hvor grundige arkeologiske bygningsundersøkelser skulle ligge til grunn. Hovedfokuset skulle ligge på den kunstneriske virkningen og restaureringsarkitektens individualitet.²¹⁹ Med skrekk og gru, så Fett tilbake på det forrige århundret, med de hardhendte tilbakeføringene og den utelatte respekten for etter-reformatorisk kunst. Han ga noe av skylden til nasjonalismen, som han mente hadde vært enslydende med den uhyggelige rivningen og ødeleggelsen av kirkene fra middelalderen.²²⁰ Fetts prinsipper sammenfaller i noen grad med John Ruskin sine oppfatninger: tidens preg gjør arkitekturen særpreget; den kan ikke erstattes og bør bevares for ettertiden.

For å kunne gjennomføre sine målsetninger, satte Fett opp fire virkemidler han mente var nødvendige: det første var en lovgivning som støttet Riksantikvarens og Fortidsminneforeningens bevaringssyn. På den tiden var oppsyn og vedlikehold en oppgave lagt til sognet, og som sjeldent var enige med antikvariske synspunkter. For det andre ønsket han å oppdra

²¹⁶ Harry Fett. «Vernet av fortidsminnesmerker». *Årbok for Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring*. (Oslo: Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring, 1912), 22

²¹⁷ Fett. «Kirkeinteriørets gjenreisning», 31

²¹⁸ Aavitsland, *Harry Fett*, 232

²¹⁹ Christensen, *Kunsten å bevare*, 104

²²⁰ Aavitsland, *Harry Fett*, 229-242

sine landsmenn og spre kunnskap, slik at ikke de samme feilgrepene ble gjort om igjen. Likevel mente han det ennå ville være langt igjen, før den kirkelige autoriteten ville forstå den antikvariske verdien ved de gamle kirkebyggene. Det tredje var en streng regulering av restaureringsarbeidet, og for det fjerde ønsket han kompetente fagfolk med god kunnskap innenfor konserveringsfeltet.

For å ta vare på de etter-reformatoriske kirkeinventarene, måtte først og fremst den brunmalte gotiske stilen, fra midten av attenhundretallet, bli fjernet fra landets kirker. Dette gjaldt også for den hvitmalte stilen som regjerte i løpet av første halvdel av attenhundretallet. Deretter måtte inventaret, som hadde ligget og støvet ned på loft og kjellere, bli bragt tilbake til kirkerommene. I kirkene hvor den opprinnelige dekoren hadde blitt fjernet, skulle det bli tilbakeført, men Fett presiserer at det måtte bli utført av sakkyndige folk.²²¹ Domenico Erdmann tok på seg den praktiske oppgaven å gjenskape de overmalte dekorene, landet rundt, i all sin prakt. Fett poengterer at en person med maler- eller billedhuggerutdannelse alene ikke kunne ha utført en slik jobb, og for å bli en restauratør er det nødvendig med en annen type utdanning. Kunsten å restaurere er annerledes fra det maleren og billedhuggeren driver med, og hovedegenskapen til restauratøren «er hans egen personlighets fuldkomne tilbaketræden, hvilket en kunstner ikke gjerne føier sig i, men som en restauratør gjennom lang øvelse har lært sig.»²²² En restauratør skal la seg underordne stilen og malemåten til den tidligere kunstneren, og ikke la sitt personlige uttrykk komme til syne.

I likhet med Fett påpeker Erdmann hvor grunnleggende det er med denne spesifikke restauratørutdannelsen, men i denne sammenheng ønsker jeg å understreke at Erdmann bruker ordet «kunstner» når han henviser til restauratøren. Erdmann mener det er lettere for kunstneren å forstå de ulike meninger og synsmåter som fremkommer i kunsten, og bruke dette i sitt arbeid. Restaureringsarbeidet er et arkeologisk arbeid, men på samme tid estetisk. I tillegg til å konstatere de ulike fargene, består arbeidet av å gi fargene sin rette betydning, med sin karakteristiske malemåte og behandling. Samtidig er det uunnværlig å beholde tidens preg på kunsten, fordi dette beriker monumentet og gjør det mer levende.²²³

Den dunkle glød i de mørkoksyderte sølvfarver, og den flimrende virkning av polerguldets gjennemsinnende røde bolusgrund, er langt rikere og prægtere end den ferske glans i de nye arbeider, like-

²²¹ Fett. «Kirkeinteriørets gjenreisning», 31-34

²²² Fett. «Kirkeinteriørets gjenreisning», 37

²²³ Domenico Erdmann. «Gammel kirkeinventar og dets behandling». *Årbok for Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring*. (Oslo: Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers bevaring, 1912), 79-80

som ogsaa farvens forhold til metallet, ved tidens bistand, baade er blit organisk og supplerende harmonisk, der hvor de ellers vilde brøle fra hver sin krok.²²⁴

Nyere tilføyelser burde unngås, påpeker Fett, men om nødvendig måtte det skje i samråd med antikvariske autoriteter. For at restaureringen skulle bli godt planlagt måtte antikvariske autoriteter være inkludert i prosessen. Kirkeinteriøret hadde en enestående betydning for helhetsinntrykket, og som Aubert tidligere hadde forfektet, var det av estetisk verdi. De kirkelige autoriteters feiltak hadde ført til en «brutal tilsausing»²²⁵ av de ærverdige veggene, og nå var dette på vei til å bli rettet opp igjen.

Fett førte en hard ordlyd mot det forrige århundrets restaureringer. 1800-tallets pietistiske praksis, som innebar å male kirkerommet hvitt eller brunt, førte til at det gamle inventaret ble uhistorisk og på en latterlig måte gjort gotiske. En god bevaringsideologi var å få det moderne interiøret til å stemme godt overens med det gamle inventaret. Fett beskrev det som å få de ulike tonene til å klinge godt sammen. 1800-tallets praksis hadde vært å male over alt med samme farge, slik at det klang i samme tone. Ikke alle kulturminner passet inn i et moderne kirkerom, innrømmet Fett, men understrekte at det var det moderne interiøret som måtte arbeides med.²²⁶ Moderne kunst kunne gjerne bli plassert i de gamle kirkerom, og Fett henvisste begeistret til Gustav Vigelands kunst i Trondheims domkirke.²²⁷ Like henrykt var han over utkastet til dekorasjonene av Gerhard Munthe til Haakonshallen, som Fett mente var et vellykket samspill mellom gammelt og nytt.²²⁸ Dette var eksempler på at det hadde vokst frem en større tillit til vår egen kultur og tid, istedenfor romantikerens nostalgiske blikk på fortiden og hovmod ovenfor sin egen tid.²²⁹ Inspirert av Curman, mente Fett at fortidsvernets fremste mål burde være å smelte sammen eldre og moderne kunst, til en høyere enhet.²³⁰

De gamle benkene kunne være en utfordring, men de burde bli gjort brukbare for moderne mennesker. Dette er et eksempel på at bruksverdien, i tillegg til den antikvariske verdien, kunne ha en betydning for Fett. Derimot hadde de gamle pulpiturene og galleriene en høyere antikvariskverdi enn bruksverdi. Ofte ble de fjernet på grunn av kravet om å utvide kirken, men han argumenterte for at det kunne «gi interiøret en malerisk opbygning». Bemalte

²²⁴ Erdmann. «Gammel kirkeinventar og dets behandling», 80

²²⁵ Fett. «Kirkeinteriørets gjenreisning», 37

²²⁶ Fett. «Kirkeinteriørets gjenreisning», 34-35

²²⁷ Fett. «Vernet av fortidsminnesmerker», 26

²²⁸ Aavitsland, *Harry Fett*, 203

²²⁹ Fett. «Vernet av fortidsminnesmerker», 26

²³⁰ Fett. «Kirkeinteriørets gjenreisning», 32

kunne de «bygges godt sammen til en virkningsfull helhetsvirkning.»²³¹ Fett diskuterte oppvarmingen av de gamle kirkene, som han så på som en selvfølgelighet grunnet landets klimatiske forhold. Utfordringen var å få det tekniske apparatet til å fungere estetisk godt med resten av kirkerommet. Under planleggingen av ombyggingen til Røldal kirke var dette en av de større debattene. Sentraloppvarmingsanlegg hadde blitt brukt noen steder, hvor fyringen ble lagt utenfor kirken, men den beste og billigste løsningen hittil var elektrisitet. Fett mente elektrisitet var den beste løsningen fordi da ble det ikke nødvendig å utvide vinduene. De gamle kirkene hadde ofte små vinduer, og stavkirkene hadde opprinnelig glugger. I Fetts tid var det et større krav på lys i kirkerommet, og med elektrisitet kunne kirkerommene bli tilstrekkelig opplyst uten å utvide vinduene.²³²

Jens Kielland omtaler 1800-tallets vernearbeid og historisme som den «traurigste i bygningskunstens historie».²³³ Det var et århundre uten noe arkitektonisk særpreg, siden all forsøk på individuell kunst ble kvalt, og restaureringsarbeidene førte til stemningsløse monumenter, hvor det ikke lenger var mulig å skille det nye fra det gamle. Kielland mente stilene og teknikkene fra de ulike periodene gjorde en bygning unik, og tegnene som tydet på at bygningen hadde stått i lang tid, gjorde den betydningsfull. Hver tidsepoke talte sitt eget språk som hadde innvirkning på helheten. Bygningens tegn på slitasje blir sammenlignet med en gammel manns rynker: «Det er oldingens hvite haar, hans rynker og livserfarne trekk, som gjør ham ærværdig. Glat rynkene ut, farv haaret hvitt, ærværdigheten utviskes, gaar over i komik.»²³⁴ På 1800-tallet ble bygningens rynker hvisket vekk, og slitasjene rettet opp. En slitt skulptur som hadde mistet sin nese, fikk en splitter ny. Oppfatningen var at en bygning med ulike stilpreg var «forfusket og skjæmmet»²³⁵, men Kielland hevdet det er en innbilning å tro at en bygning kunne bli gjenreist i sitt opprinnelige utseende. Når tegnene på alderdom ble korrigeret eller fjernet, mistet bygningen sin autentisitet. Sporene etter tidens tann gjorde bygningen ekte og særpreget, og ikke kopieringen av de eldre stilartenes former og detaljer. Kielland var også opptatt av å ivareta den arkeologiske og vitenskapelige verdien til en bygning, ved å bevare datidens fysiske form av bygningen. Således skulle det nye skille seg fra det gamle, slik at det var tydelig hvilken tid de ulike bygningsdelene stammet fra.²³⁶ I likhet med

²³¹ Fett. «Kirkeinteriørets gjenreisning», 36

²³² Fett. «Kirkeinteriørets gjenreisning», 39-41

²³³ Jens Z. M. Kielland. «Vedlikehold av gamle bygninger». *Årbok for Foreningen til Norske Fortidsminnesmerk-
ers Bevaring*. (Oslo: Foreningen til Norske Fortidsminnesmerk-
ers Bevaring, 1913), 27

²³⁴ Kielland. «Vedlikehold av gamle bygninger», 26

²³⁵ Kielland. «Vedlikehold av gamle bygninger», 25

²³⁶ Kielland. «Vedlikehold av gamle bygninger», 25-30

Fett og Erdmann hadde Kielland en stor tiltro til kunstneren, som han mente burde få oppgaven til å skape de nye kreasjonene, fritt og personlig, der hvor det var ytterst nødvendig. I arbeidet «vil nok den fintfølende kunstner i nutiden føie det nye ind i det overlevertes akkord, likesaa forstaaelsesfuldt som tidligere tider.»²³⁷ Selv om restaureringene av blant annet Gol og Borgund ikke blir nevnt i Fetts og Kiellands artikler, må de ut ifra synspunktene de fremviser, ha blitt sett på som monumenter som har mistet sin betydning, ekthet og patina; de har blitt tomme skall og nærmest historieløse. Begge monumentene ble tømt for all etter-reformatorsk inventar, og Gol ble gjenskapt i en idealisert middelaldersk skikkelse.

Kiellands prinsipp om at «det nye skal settes i samklang med det gamle», ble tidligere stadfestet i et møte i 1904 i Denkmalpflege-Verein.²³⁸ Denne tanken vises tydelig i hans ombygging av Røldal stavkirke, hvor den gamle kirken fikk et moderne eksteriør. Men et av hans brev kan tyde på at han i løpet av en tiårsperiode, drastisk endret sin oppfatning om hva en god restaurering innebærer. Da han begynte å planlegge restaureringen av Røldal kirke, så han for seg å bygge de nye delene i stavverk og legge spon på taket – slik det ble utført i middelalderen. Men etter hvert endret han mening, delvis på grunn av kritikk fra herredsstyret, og endte opp med å bygge de nye delene i datidens teknikk og materialer.²³⁹ Argumentasjonene og prinsippet han fremholder i artikkelen fra 1913 sammenfaller ikke med hans tidligere syn. Hvis han hadde forsøkt å bygge de nye delene med teknikkene og materialene som ble brukt i middelalderen, hadde ikke det nye skilt seg fra det gamle, og bygningen hadde mistet sitt særpreg.

3.4 Røldal stavkirke i ny drakt

J. C Dahl «oppdaget» stavkirkene under sin Norgesreise i 1820-årene, men stavkirken i Røldal ble ikke «oppdaget» før 1899 av Meyer og Pettersen. Dette endret foreningens syn på kirken totalt, og gjorde at de etter hvert fattet stor interesse for kirken. Som det er gjort rede for i kap. 2.4, bestod ombyggingen fra 1913 til 1918 av rivningen av den hvite bordkledningen, det nye eksteriøret; det brunmalte vestlandspanelet og tekkingen av skifer på taket, påbyggelsen av den lukkede svalgangen, den nye vestenden, og den nye og større takrytteren. De største

²³⁷ Kielland. «Vedlikehold av gamle bygninger», 30

²³⁸ Kielland. «Vedlikehold av gamle bygninger», 27

²³⁹ Brev fra Jens Kielland, ukjent mottaker, ukjent dato. (RA, Kirke- og undervisningsdepartementet, preste-gjeldsserie, A - RA/S-1007/F/Fa/L027/0002)

endringene i interiøret bestod av flyttingen av galleriets brystning, de nye kirkebenkene, og installeringen av klebersteinsovner. Erdmanns rekonstruksjon av ranke- og blomsterdekoren på inventaret, skipets og korets vegger og tak, eliminerte de siste restene fra 1800-tallets tilføyelser. Fett mente at Kielland hadde bygget «det nye og det gamle sammen»²⁴⁰ på en dyktig måte. Johannes Brochmann var overveiende fornøyd med Kielland sitt arbeid; han syntes det ytre utseendet var vellykket, og når man sto inne i svalgangen tok det hele seg godt ut.²⁴¹

Både Fett og Kielland hevdet at det nye skulle skilles fra det gamle, og at alle endringer som hadde blitt påført en bygning gjennom tiden, burde bevares. Disse prinsippene er tydelige, om ikke tildels inkonsekvente, i ombyggingen til Røldal kirke. Når betrakteren går igjennom kirken er det ingen tvil om at eksteriøret stammer fra begynnelsen av 1900-tallet og at stavverket, som er synlig inne i kirken, er fra middelalderen. På linje med Fetts standpunkt blir fortiden og nåtiden knyttet sammen til en synlig sammenheng.²⁴² Kielland sin tanke om at «det nye skal settes i samklang med det gamle» vises i hans valg om å bygge eksteriøret med datidens teknikker. Dette er også i samklang med Fetts begeistring for å benytte seg av samtidskunsten, og at den skulle la seg inspirere av det gamle og passe inn i helheten. Portalene, som minner om anglo-normandisk arkitektur, er et eksempel på at Kielland lot seg inspirere av den middelalderske stilen.

På flere punkter kan man hevde at antikvarene var inkonsekvente. Før det første, brytes den historiske linjen mellom fortid og nåtid ved å fjerne alle spor fra 1800-tallet. På samme måte som Fett hevdet at 1800-tallets restaureringer vasket vekk store deler av kirkenes historie, fjernet Fett selv et kapittel i historien om Røldal stavkirke. For det andre, gjør Erdmanns rekonstruksjon av dekoren det vanskelig for beskueren å skille hva som er opprinnelig, og hva som er restauratørens gjendiktning. Erdmann og Fett poengterer at restauratøren skal underordne seg uttrykket til den originale kunstneren, og dette prinsippet blir fulgt i Erdmanns arbeid med dekoren. Men når det personlige uttrykket til restauratøren ikke kommer til syne bryter dette med prinsippet om at det nye skal skille seg fra det gamle. Kielland skrev at det er uhørt hvordan attenhetrestauratøren etterligner tidligere stiluttrykk. Man kan stille seg spørsmålet: utfører ikke Erdmann restaureringsarbeidet på samme måte som attenhetrestauratøren? I tillegg, hevdet Kielland, at det er viktig å

²⁴⁰ Kristin B. Aavitsland. «Fortidsdesign. Riksantikvar Harry Fett, kirkerestaureringer, estetikk og politikk». *Fortidsminneforeningen*. (Oslo: Fortidsminneforeningen, 2012), 61

²⁴¹ Brev fra Johannes Brochmann til hr. Stiftsmand Hroar Olsen, 30.07.1915. (AA Ra, topografisk arkiv)

²⁴² Fett. «Kirkeinteriørets gjenreisning», 32

skille det nye fra det gamle, grunnet den arkeologiske og vitenskapelige verdien. Men Erdmanns rekonstruksjonen gjør det vanskelig for forskeren, hvis det er et ønske om å studere Hendtschels dekor. Det samme gjelder for utvidelsen fra 1844, hvis den har blitt revet og bygget på nytt i stavteknikk. For det tredje, forfektet Fett at det skulle gjøres minst mulig inngrep i arkitekturen, men under Kiellands ombygging ble det gjort massive inngrep som endret kirkens utseende totalt. Man kan stille seg det samme spørsmålet som Arne Lie Christensen: skiller ombyggingen av Røldal stavkirke seg i det hele tatt fra 1800-tallets restaureringer, som antikvarene med forakt tok avstand fra?²⁴³

På begynnelsen av 1900-tallet hadde kunstforståelsen endret seg. I Fetts generasjon var det konsensus om at 1800-tallets historisme og pietistiske stil var smakløs, og 1600-tallets kunst ble ikke lenger ansett som representasjoner av en forfalltid. I Kielland sin bygningsbeskrivelse av kirken fra 1902, ga han klart uttrykk for sin misnøye over endringene som skjedde i 1844 og 1872. Han mente ombyggingene var ødeleggende, reparasjonene hensynsløse og at kirken i sin daværende tilstand var uverdigg. Siden kirken var av så stor historisk interesse, burde den bli satt i stand for ettertiden.²⁴⁴ Kielland omtaler stavverket, i et brev til foreningen fra 1903, som enestående, og påpeker at det ikke kan gjøres synlig uten en kraftig ombygging.²⁴⁵ Stavverket og dekoren fra 1600-tallet ble ansett som mer verdifullt, og mer viktig å få ført tilbake til lyset enn bevaringen av 1800-tallets endringer. Med tanke på Fetts og Kiellands negative formuleringer om 1800-tallets restaureringer, er det mulig å forstå hvorfor de ønsket å fjerne alle sporene fra dette århundret, på tross av at det gikk i mot antikvarenes prinsipp. Ved å se det fra et annet perspektiv, kan man kanskje anta at antikvarene mente de selv ikke brøt med sine prinsipper. Man kan si at 1800-tallets endringer på Røldal kirke brøt med prinsippet om historisk kontinuitet, og at Kiellands ombygging rettet opp denne feilen. På denne måten kan man finne en koherens mellom teori og praksis. Kiellands ombygging brøt ikke den historiske linjen, men gjenopprettet den.

Erdmanns rekonstruksjon av dekoren kan også ses som et grep for å rette opp 1800-tallets feil. Både Fett og Kielland hadde en stor tiltro på restauratørens arbeid som vitenskapelig og kunstnerisk forsvarlig. Kristin B. Aavitsland påpeker at det var restauratørens evne til å

²⁴³ Christensen, *Kunsten å bevare*, 105

²⁴⁴ Kielland. «Undersøgelser ved Urnæs, Undredal, Gaupne og Røldal kirker», 187

²⁴⁵ Brev fra Jens Kielland, ukjent mottaker, ukjent dato. (RA, Kirke- og undervisningsdepartementet, prestegjeldsserie, A - RA/S-1007/F/Fa/L027/0002)

skape et autentisk uttrykk av fortiden, som førte til antikvarenes tillit.²⁴⁶ I tillegg til å kunne vitenskapelig påvise hvilke farger og materialer som hadde blitt brukt under utførelsen, evnet restauratøren å etterligne utførelsen og den patinerte overflaten. «Tidens tand»²⁴⁷ var i følge datidens antikvarer det som gjorde bygningen autentisk. Således kan man også finne et samsvar mellom antikvarenes teori og praksis. Aavitsland poengterer at Fetts fanesak å «gjenreise kirkeinteriørene» var et politisk oppdrag. Fett mente at forsømmelsen av de gamle kirkeinteriørene tydet på et samfunnsmessig problem; tradisjonsløshet. Tilknytningen til sitt eget fedreland og dens historie hadde blitt svakere. Religionsutøvelsen kom tilsynelatende ikke i første rekke. Ombyggingen i Røldal var derfor et ledd i å gjenopprette en del av både Norges og Røldals fortid.²⁴⁸

Arnstein Arneberg og Magnus Poulssons utførte flere restaureringsoppdrag som var godkjent av Fett. I deres arbeid kommer datidens kunstoppfattelse til syne. I arkitektenes restaureringsoppdrag er det vanskelig å skille det gamle fra det nye, og de viste ingen respekt for sporene fra 1800-tallets nygotiske stil. Hatet til nygotikken kommer tydelig frem, ifølge Arne Lie Christensen, i restaureringen av domkirken i Tønsberg. Etter at en biskop uttalte at den nygotiske stilen gjorde at domkirken minnet om en jernbanestasjon, fikk Arneberg i oppdrag om å fornye kirken. Målet var å gi kirken et interiør som skapte en religiøs stemning. Christensen påpeker at i dag ville oppfatning være, at den nygotiske stilen skaper en religiøs stemning, og trolig ville ingen beskrevet interiøret i Tønsberg domkirke som en jernbanestasjon.²⁴⁹

Slutninger

Fetts og Kiellands beskrivelser av en god kulturarvsforvaltning, og endringene som ble utført på Røldal stavkirke, tyder på at målet var en tilbakeføring til det datidens antikvarer betraktet som fortidens glans. Stavkirkenes status hadde blitt hevet, og derfor ønsket antikvarene en ombygging hvor stavverket ble synlig. Datidens kunstoppfatning preget ombyggingen i stor grad, som førte til at alle spor fra 1800-tallet ble fjernet. Samtidig, som beskrevet i kap. 2.4, skulle kirken settes i stand slik at den kunne brukes av menigheten. Spørsmålet jeg ønsket å

²⁴⁶ Aavitsland. «Fortidsdesign», 66-67

²⁴⁷ Kielland. «Vedlikehold av gamle bygninger», 27

²⁴⁸ Aavitsland. «Fortidsdesign», 67

²⁴⁹ Christensen, *Kunsten å bevare*, 106-108

undersøke i dette kapitlet var: hvor konsekvente var antikvarene i sin begrepsbruk? Og var det koherens mellom teori og praksis? Fett er ikke konsekvent med sin bruk av begrepet «gjenreisning». Om det er koherens mellom teori og praksis kan diskuteres. Brøt antikvarene med sine egne prinsipper da alle spor fra 1800-tallet ble fjernet, eller korrigerde de en av fortidens feil? Med sikkerhet kan man si at i tekstene til Aubert, Fett, Kielland og Erdmann gir alle grundige begrunnelser og drøftelser av det de betrakter som god kunst og et godt kulturminnevern. Videre var endringene, som ble utført under ombyggingen av Røldal stavkirke, omfattende diskutert.

3.5 Stavkirkeprogrammet

Lite ble gjort på Røldal stavkirke under Stavkirkeprogrammet, men dette er nettopp et eksempel på hvilke prinsipper som styrer vernearbeidet i dag. Dagens oppfatning innenfor kulturminnevernet er å bevare det nåværende utseendet til stavkirkene i størst mulig grad. Likevel er det nødvendig å utføre visse inngrep i arkitekturen, på grunn av slitasje og skader, for å bevare dem for ettertiden. For å kunne ta en beslutning om hvilke løsninger som skulle benyttes, under restaureringene, ble det tatt utgangspunkt i begrepet autentisitet. Hva som er autentisk ved et monument kommer an på hvilke egenskaper som vektlegges, og derfor kunne ulike prinsipper ligge til grunn i hvert enkelt restaureringsarbeid. Stavkirkeprogrammet vil ikke bli drøftet i noen stor grad i denne oppgaven, men det er tatt med for å få et perspektiv på hvordan fortidens vernearbeid er sammenlignet med i dag. Fremstillingen er basert på Devold (2004) og Mehlum (2016).

Istandsettingen av stavkirkene

På grunn av stavkirkenes dårlige forfatning ble Stavkirkeprogrammet satt i gang for å få alle de 28 gjenværende stavkirkene restaurert. Stavkirkeprogrammet varte fra 2001 til 2015, og ble først ledet av Ellen Margrethe Devold og etterhvert avløst av Sjur Mehlum. Kostnaden var på 130 millioner kroner. Målet med programmet var å sette i stand kirkene for å bevare dem for ettertiden, konservere kirkekunsten og dekoren, og komplementere med ny dokumentasjon. Dokumentasjonen som ble utført besto av rapporter, foto, oppmåling, og en liten del ble utført med 3D-skannere og fotogrammetri. Forskning av kirkene ble ikke prioritert, men ny kunnskap ble etablert under programmet. Denne kunnskapen ble publisert i Kristin Bakken

(red): *Bevaring av stavkirkene: håndverk og forskning* året etter at programmet var fullført. Under programmet ble det tydelig at det er høyst nødvendig med flere forskere på dette feltet, og forvaltningen er bekymret for dagens nasjonale forskningskompetanse.²⁵⁰

Det er vanskelig å gi en samlet beskrivelse av skadeomfanget siden ingen av stavkirkene har en nøyaktig lik konstruksjon,²⁵¹ kirkene har blitt ombygget på forskjellige måter i ettertiden, og bruken er ulik; noen er menighetskirker og andre har blitt til museumsbygg. Et systematisk registreringsarbeid som ble utført før programmet, viste at flere av stavkirkene hadde omfattende skader i konstruksjonene. På grunn av dårlig vedlikehold har små skader blitt større gjennom tiden, mens andre skader har blitt påført av naturlig slitasje. Den ulike bruken av kirkene er en annen årsak til de varierende skadene. Som vist gjennom denne oppgaven har Røldal stavkirke endret seg drastisk fra 1200-tallet til 1918, og dette gjelder for nærmest alle stavkirkene. Som nevnt i kap. 3.1 ble Hopperstad, Gol, og Fantoft stavkirke på 1880-tallet gjenoppbygd i en idealisert middelaldersk form. I tillegg ble Fantoft og Gol museumsbygg. På 1960-tallet ble Kaupanger ført tilbake til sitt utseende på 1600-tallet. Urnes, Uvdal og Lomen har fått en forsiktigere behandling, mens Høyjord og Flesberg har blitt oversett gjennom tidens gang. Alle endringene som kirkene har gått igjennom, har ført til at hver enkelt monument kan ses på som enkeltstående, og som videre betyr at konstruksjonene og byggemåtene har blitt svekket på forskjellig vis. På grunn av monumentenes ulike utforming og det varierende skadeomfanget ble forskjellige løsninger brukt under restaureringene av kirker.²⁵²

Arbeidsmetode

Et av de ledende prinsippene under programmet var å beholde dagens utforming av kirken. I dagens vernearbeid er dette en av de grunnleggende retningslinjene, men det er første gang stavkirkene har gått igjennom en restaurering hvor dette prinsippet har vært gjeldende. To unntak ble gjort på stavkirkene Haltdalen og Eidsborg. På Haltdalen ble spontekking på skipet

²⁵⁰ Kristin Bakken. «Innleiing» i *Bevaring av stavkirkene, håndverk og forskning*, redigert av Kristin Bakken (Oslo: Pax forlag, 2016), 14

²⁵¹ I kap. 2.1 under delkapittelet «En unik stavkirkekonstruksjon» gis det en kortfattet introduksjon til grupperinger av stavkirkekonstruksjonene.

²⁵² Sjur Mehlum. «Et bevaringsprogram for stavkirkene» i *Bevaring av stavkirkene, håndverk og forskning*, redigert av Kristin Bakken (Oslo: Pax forlag, 2016), 25

skiftet ut med et sulagt tretak, som kirken opprinnelig hadde i middelalderen.²⁵³ På Eidsborg stavkirke ble det bygget en helt ny takkonstruksjon over den gamle for å bevare den opprinnelige takkonstruksjonen fra middelalderen.²⁵⁴

Til tross for at målet er å bevare stavkirkene slik de har blitt etterlatt til oss, må større inngrep gjøres for å bevare stavkirkene for ettertiden. Materialene vil på et tidspunkt forfalle og må byttes ut med noe nytt eller forsterkes ved hjelp av en ny bygningsdel. Under restaureringsarbeidet ble det alltid ført en diskusjon om hvilke deler av bygningen som skal utsettes for et inngrep, og da kommer spørsmålet: hvilken del av bygningen er mest verdifull? Innenfor forvaltningen er det stor enighet om at aldersverdien til et monument veier tyngst. Dette prinsippet gjelder for alle kulturminner. Begrunnelsen for dette er kulturminnenes betydning som opplevelse og kilde, og at det er så lite igjen av det som er gammelt. Derfor kan det som er eldst, prioriteres fremfor noe som er yngre, selv om det som er yngre kan være sjeldnere eller ha stor betydning for å tilegne seg en forståelse av perioden. For beskueren kan opplevelsen av å være i nærheten av noe som er gammelt, kanskje flere hundre år gammelt, være sterk. Ellen Margrethe Devold har skrevet ned noen tanker om dette i «Stavkirkene og autentisiteten» (2004). Hun skriver at den patinerte overflaten kan få oss til å undre over hvor lenge monumentet har vedvart, og alle menneskene som gjennom tiden har vært på det akkurat samme stedet og berørt den samme overflaten. Ikke minst fornemmelsen av håndverkeren og sporene etter verktøyene i overflaten som ble lagd for så lenge siden. Monumentenes betydning som kilde gjelder spesielt for middelalderens bygninger siden det finnes så få skriftlige kilder. I tillegg var det et opphold i byggeaktiviteten etter svartedauen, som førte til et brudd i tradisjonen.²⁵⁵

Et viktig kriterium i forvaltningen av stavkirkene er å bevare deres autentisitet. Begrepet autentisitet utgjør en av kjernedebattene i den internasjonale diskursen om kulturminnevern, men som Sjur Mehlum påpeker, ble dette begrepet introdusert uten noen klar definisjon i Venezia-charteret fra 1964. En debatt om definisjonen ble ikke ført fordi forsamlingen kom

²⁵³ Egentlig var planen å bygge et helt nytt spontak over skip og kor, men da det ble oppdaget originale sulagte bord endret planene seg. Over koret ble det lagt spontak for å beskytte det originale taket. På skipet ble de sulagte bordene tatt ned for å bevares, og et helt nytt sulagt tretak ble laget med datidens teknikk og lignende materialer. «Rapport, Haltdalen stavkyrkje - dokumentasjon av stavkyrkjeprogrammet»

<https://brage.bibsys.no/xmlui/bitstream/handle/11250/2421081/Haltdalen%20stavkyrkje%20-%20dokumentasjon%20av%20stavkyrkjeprogrammet.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Oppsøkt 15.04.17)

²⁵⁴ Mehlum. «Et bevaringsprogram for stavkirkene», 24

²⁵⁵ Ellen Margrethe Devold. «Stavkirkene og autentisiteten. Et innblikk i kulturminneforvaltningens teorier satt ut i praksis». *Fortidsminneforeningen*. (Oslo: Fortidsminneforeningen, 2004), 106-108

fra samme bakgrunn og delte den samme oppfatningen om begrepet.²⁵⁶ Et av hovedkriteriene for utvelgelsen av et monument til UNESCOs verdensarvsliste er at det må «meet the test of authenticity in design, material, workmanship²⁵⁷ or setting»²⁵⁸, som ble presentert i Operation Guidelines i 1997. Et kulturminne har ikke nødvendigvis *alle* disse egenskapene.²⁵⁹ I hvor høy grad monumentet er autentisk avhenger av hvilke egenskaper som blir mest vektlagt, og vektleggingen av noen egenskaper kan gå på bekostning av noen andre.²⁶⁰

Autentisitet

For å finne de best mulige løsningene, i hvert enkelt restaureringsarbeid under programmet, har det blitt tatt utgangspunkt i to metoder: prosessautentisitet og materialautentisitet. Metodene gir svært ulike resultater.

Premisset for prosessautentisk metode er å benytte seg av de samme teknikkene og materialene som monumentene ble utført i. Ved bruk av denne metoden vektlegges bevaring av monumentets fysiske form. Konstruksjonen kan bevares i sin helhet ved å bytte ut skadete deler med nye materialer utført i samme teknikk. Under programmet har det i mange tilfeller vært diskutert om kun de skadete delene skulle byttes ut eller hele bygningsdelen. Utfordringen med denne metoden er forsøket med å være en del av tradisjonen.²⁶¹ Sjur Mehlum spør: kan egentlig en prosess være autentisk? Å vite hva middelalderhåndverkeren tenkte under prosessen er vanskelig å vite.

Materialautentisk metode innebærer at bevaring av materialet vektlegges fremfor monumentets fysiske form. Således kan metoden gå på bekostning av monumentets utforming hvis det er nødvendig å tilføre nye bygningsdeler for å støtte opp mot skadet eller slitt materiale. Dette kan være en innvendig mot metoden siden den fysiske formen kan bli endret i så stor grad, at det ikke lenger er mulig å oppfatte hvordan monumentets utseende var før restaureringen. I tillegg kan tekniske problemer oppstå når nye bygningsdeler blir tilført, og en vekt-

²⁵⁶ Problemstillinger knyttet til begrepet autentisitet, og hvordan det blir brukt i faglitteraturen blir diskutert i Sjur Mehlums hovedfagsoppgave i etnologi ved Institutt for kulturstudier «Autentisitetskriteriet og Kaupanger stavkirke» universitet i Oslo, 1999.

²⁵⁷ Begrepet «Workmanship» innebærer spor etter håndverksteknikker.

²⁵⁸ Mehlum. «Et bevaringsprogram for stavkirkene», 26

²⁵⁹ Mehlum. «Et bevaringsprogram for stavkirkene», 26

²⁶⁰ Devold. «Stavkirkene og autentisiteten», 70

²⁶¹ Devold. «Stavkirkene og autentisiteten», 109-110

forskyvning i konstruksjonen kan skape uforutsette skader. Noe som kan gjøre denne metoden lettere å utføre enn prosessautentisk metode, er at antikvaren og håndverkeren ikke trenger å strebe etter å være en del av tradisjonen.²⁶²

Prinsippene satt i praksis

Restaureringene som ble utført under programmet lå nært opp mot prosessautentisk- eller materialautentisk metode, og ifølge Devold har det blitt valgt hva som har blitt oppfattet som en middelvei mellom de to ulike metodene.²⁶³ I hvert enkelt reparasjonsarbeid ble det gjort grundige undersøkelser, og hvordan restaureringen skulle utføres ble grundig diskutert. Restaureringene utført på Nore stavkirke og støpulen til Borgund stavkirke er to eksempler på hvordan ulike prinsipper har blitt brukt i programmet.

I Nore stavkirke var konstruksjonen i svært dårlig stand, men den største utfordringen var restaureringen av den sørøstre hjørnestaven i skipet og den nordre mellomstaven i koret. Begge stavenes konstruktive egenskaper hadde blitt svært svake. Interiøret til Nore er rikt dekorert hvor størsteparten stammer fra 1600- til 1700-tallet og limfargedekoren er malt i løpet av 1250-1850. Hvis staven ble byttet ut med to nye staver ville dette gå på bekostning av dekoren. Konklusjonen ble at middelaldermaterialet og dekoren var viktigere å bevare enn kirkens konstruksjon. For å forbedre stavkirkenes konstruktive system ble en ny stav satt utenpå den sørøstre hjørnestaven, og på nordveggen i koret ble veggsvillen spunset og fikk et stenfundament til å hvile på.²⁶⁴ Restaureringen gjorde ingen omfattende endring i kirkens fysiske form.

En helt annen løsning ble valgt for støpulen til Borgund stavkirke. Nesten hele støpulens konstruksjon og materialer er intakt fra middelalderen, og i Norge er det den eneste bevarte støpulen fra den tiden. Støpulen var i svært skrøpelig stand, og flere bygningsdeler hadde omfattende råteskader eller var helt oppråtnet. For at den skulle bli bevart for ettertiden var det nødvendig å utføre store inngrep. Under diskusjonene var støpulens aldersverdi, og støpulen som en del av kirkens kulturmiljø, to viktige momenter. Tre alternativer ble diskutert: den første var en tilnærmet materialautentisk metode hvor en ny konstruksjon, av enten tre eller

²⁶² Devold. «Stavkirkene og autentisiteten», 109-110

²⁶³ Devold. «Stavkirkene og autentisiteten», 116

²⁶⁴ Mehlum. «Et bevaringsprogram for stavkirkene», 39-41

stål, kunne settes innenfor eller utenfor den eksisterende konstruksjonen. Denne løsningen ble ikke valgt siden den ville gjøre dyptgripende endringer i støpulens opprinnelige utforming. Alternativ to var å flytte den originale støpulen til et museum og lage en kopi som kunne stå på den opprinnelige plasseringen. Men denne løsningen ville gå imot et av hovedprinsippene innenfor kulturminnevernet som innebærer at kulturminnene helst skal bevares på stedet. Den endelige løsningen ble å demontere hele støpulen, og bytte ut de skadde bygningsdelene med nye deler utført i middelaldersk teknikk. Da støpulen ble demontert fikk håndverkerne og antikvarene mulighet til å ta en fullstendig undersøkelse.²⁶⁵

Håndverkernes betydning under programmet

Materiale som har blitt tilført etter middelalderen har vist seg å ha kortere levetid enn det opprinnelige. Således viste det seg å være en god metode å kunne benytte seg av de samme materialene og teknikkene som i middelalderen - så langt dette var mulig. På denne måten kunne stavkirkenes levetid forlenges. Håndverkerne hadde derfor en viktig rolle i stavkirkeprogrammet. Utfordringen med metoden er at håndverkertradisjonen hadde blitt brutt, så det var nødvendig å opparbeide seg mer kunnskap om den eldre håndverkertradisjonene og skolere flere håndverkerne. Stavkirkeprogrammet videreførte mye av kunnskapen og erfaringen som ble opparbeidet under middelalderprosjektet som varte fra 1991 til 1999. Middelalderprosjektet hadde som mål å sette i stand alle de profane trebygningene fra før 1537, og prosjektet benyttet de samme prinsippene som i stavkirkeprogrammet. I tillegg til istandsettingen, var begge prosjektene et kompetanseprosjekt.

Under stavkirkeprogrammet var det først og fremst håndverkerne som bragte noe nytt inn i forskningen med sine observasjoner. Derfor har håndverkerne den viktige rollen å kunne utlede mer kunnskap fra stavkirkene. Mehlum skriver at håndverkerne fikk tildelt rollen som bygningsarkeolog. Arbeid som ble gjort var å analysere verktøyspor og kopiere gamle verktøy for å øke kunnskapen om den eldre teknikken, og studere kvaliteten på de opprinnelige materialene for å kunne finne tilsvarende kvalitet på nytt materiale. På denne måten kan man bruke bygningen som kilde.²⁶⁶

²⁶⁵ Mehlum. «Et bevaringsprogram for stavkirkene», 42-43

²⁶⁶ Mehlum. «Et bevaringsprogram for stavkirkene», 25-27

Stavkirkeprogrammet og tidligere bevaringsideologier

Prinsippet, som skiller stavkirkeprogrammet fra tidligere bevaringsideologier, er at det nåværende utseendet til stavkirkene skal bevares. På 1800-tallet var bevaringsideologien i Norge preget av Le-Duc sitt prinsipp om enhetlig stil og en idealisert tilbakeføring av monumentets opprinnelige form. På begynnelsen av 1900-tallet ble ofte alle spor fra 1800-tallet fjernet under restaureringene, og Fett arbeidet for å tilbakeføre de etter-reformatoriske interiørene. Under stavkirkeprogrammet var det ikke noe mål om tilbakeføringer. Unntak ble, som nevnt ovenfor, gjort med Haltdalen og Eidsborg. Kunstoppfattelsen hadde en innvirkning på de tidligere bevaringsideologiene. Etter-reformatorisk kunst sto lavt i kurs på 1800-tallet, mens på begynnelsen av 1900-tallet var det et svært negativt syn på det forrige århundret. Ved at forvaltningen i dag har som mål å bevare dagens utforming av kirken, får ikke samtidens kunstoppfattelse noen innvirkning på restaureringen. Hvis noen nye bygningsdeler skal tilføres benyttes de samme teknikkene og samme materialkvalitet som i middelalderen. Dette skiller seg fra Harry Fetts teorier om restaureringer, hvor nye tilføyelser burde skille seg ut fra det gamle. Selv om, som diskutert i kap.3.4, dette prinsippet ikke ble fulgt konsekvent.

Røldal stavkirke under stavkirkeprogrammet

I kap. 2.5 ble det redegjort for restaureringen av Røldal stavkirke under stavkirkeprogrammet. Arbeid som ble gjort var blant annet utbedringen av grunnmuren mot nord og installeringen av varevindue innenfor de allerede eksisterende vinduene for å gjøre kirken tettere for vinden. Noen omfattende reparasjoner, som med Nore stavkirke og støpulen til Borgund stavkirke, var ikke nødvendig. Lite ble gjort som viser til prinsippet om å bevare dagen utforming av kirken.

En konservering av kirkens indre dekor ble ikke prioritert siden størsteparten av dekoren er yngre enn i de andre stavkirkene. I denne sammenhengen kan et spørsmål stilles: hvor gammel må dekoren bli for at den skal prioriteres? Dekoren har ytterlig forfalt, og den kommer til å være i enda dårligere stand når dekoren endelig blir konserverert. Desto lengre tid som går, desto større blir konserveringsarbeidet. Dekoren er en viktig del av både kirkens og kulturminnevernets historie, og vitner om en av sakene som Harry Fett ivret mest for; gjenreisningen av kirkeinteriøret.

4. Konklusjon

Røldal stavkirke har vært lite skrevet om tidligere, og innenfor stavkirkeforskningen har det vært lite fokus på dokumentasjon og bygningsundersøkelser. Et hovedanliggende i denne oppgaven har dermed vært å kartlegge hele kirkens bevaringshistorie, og undersøke de bakenforliggende årsakene til valgene av endringene.

Oppsummering

Ved å kartlegge kirkens bevaringshistorie har noen nye observasjoner blitt gjort. Jeg har funnet indisier i Kiellands artikkel (1902) på at tilbygget fra 1844 var laftet, og et brev fra Kielland (1903) og en avisartikkel av Johannes Brochmann (1907) som tyder på at tilbygget ble revet under Kiellands ombygging for at det skulle stå i stil med resten av kirken. Arkivmateriale som jeg oppdaget hos Riksarkivet i Oslo, og som sannsynligvis ikke har blitt gjennomgått tidligere, kastet et nytt lys over ombyggingen fra 1913 til 1918. Et brev fra Brochmann (1902) og en plantegning kunne fortelle meg at det egentlig var Johan Meyer som hadde fått ansvaret for ombyggingen av kirken, og ikke Kielland. Plantegningen viste at Meyer hadde en annen visjon for kirken enn det Kielland kom til å ha. De mange brevene skrevet av Johannes Brochmann gir et innblikk i hans iver for bevaringen av kirken, og hans syn på kirken som et viktig historisk kulturminne. Tilsynelatende var han alene om sitt synspunkt i Røldal, men hans holdning til bevaringen av kirken sammenfalt med den offentlige forvaltningen. Arkivmateriale ga en god innsikt i debatten mellom antikvarene og herredsstyret; på hvilke punkter i planene de var uenige, begrunnelser og hvordan herredsstyrets holdning til Kiellands planer ble mer positiv i løpet av en tiårsperiode.

Ombyggingene som ble utført på Røldal stavkirke, er karakteristiske for tiden de ble utført i, og dette kommer tydelig frem ved å se på kirken i lys av bevaringsideologien fra 1800-tallet til i dag. På 1800-tallet hadde majoriteten liten forståelse av å bevare stavkirkene, og de ble ansett som upraktiske og utidsmessige. Denne negative holdningen ga sitt fysiske uttrykk i ombyggingen av Røldal kirke hvor stavverket ble tildekket av den hvite bordkledningen. Ved å sammenligne ombyggingen på kirken i Røldal, med de i samme tidsperiode på Kaupanger og Høyjord, ser man at lignende løsninger ble brukt flere steder. Jeg har ikke funnet at denne sammenligningen har blitt gjort andre steder, og litteraturen har i stor grad tatt for seg restaureringer utført av antikvarene fra Fortidsminneforeningen eller i senere tid Riksantikvaren. Ombyggingen ble tilsynelatende utført på grunn av stavkirkens dårlige forfatning,

og om bygden hadde hatt god økonomi, ville kirken bli revet og erstattet med en ny. Den hvite bordkledningen og overmalingen av barokkdekoren speiler datidens pietistiske kunstforståelse.

På 1900-tallet hadde landskapet i kulturminnevernet blitt totalt forandret og stavkirkerne ble i større grad oppfattet som en viktig kulturarv. Til forskjell fra ombyggingen i 1844 var ombyggingen fra 1913 til 1918 ledet av offentlig forvaltning. Christie hevdet i sin artikkel (1978) at kampen om stavkirkene var avsluttet i 1880-årene, men kildene tyder på at senest i 1898 hadde ikke foreningen noen motsigelser til rivningen av kirken. Ombyggingen utført på kirken er et bilde på datidens riksantikvar sine tanker om bevaring: gjenreisning av kirkeinteriøret, kontinuitet mellom fortid og nåtid og skille mellom det nye og det gamle. I sine artikler er Fett inkonsekvent i sin bruk av begrepet «gjenreisning». Han bruker begrepet i sammenheng med det han anså som attenhundretallets ødeleggende restaureringer, men samtidig omtaler han sin viktigste agenda for «gjenreisningen» kirkeinteriøret. I ombyggingen av kirken kan det diskuteres hvorvidt antikvarene er inkonsekvente i sin teori og praksis. Ved å fjerne alle spor fra attenhundretallet bryter antikvarene den historiske kontinuiteten. Det kan også føres argumenter for at antikvarene så på attenhundretallets restaurering som en feil eller et forfall, og at antikvarene rettet opp igjen denne feilen ved å føre stavverket og den eldre dekoren tilbake til kirken.

Fremtidige forskningsoppgaver

Denne oppgaven har bidratt til en grundigere oversikt over Røldal kirkes bevaringshistorie, men kirkens eldre historie kan ytterligere bli forsket på. Bortsett fra Urnes stavkirke kan også flere av stavkirkene bli omfattende undersøkt og dokumentert. I likhet med Jørgen Jensenius ønsker jeg å påpeke at arkeologiske undersøkelser kan bidra med større forståelse av bygningens historie og påvise om hjørnestavene til kirken kan ha vært jordgravde. En undersøkelse av tilbygget til Røldal stavkirke kan bli gjort og kanskje dendrokronologiske undersøkelser kan påvise om tilbygget til skipet er fra begynnelsen av 1900-tallet. Hvis dette viser seg å være korrekt, kan diverse spørsmål drøftes: hvor godt gjennomført er tilbygget og hvilke teknikker og materialer har blitt brukt? Ifølge min informant, Gunvor Øvregård, skal det være rester av malerier fra middelalderen på loftet i kirken og disse kan bli studert. Spørsmålet om hvorfor stavkirkene ble så forbigått i en tid hvor middelalderen var så høyt aktet, og statusen til Nidarosdomen kontra stavkirkene under nasjonalromantikken i Norge, kan være interessant å drøfte videre på.

Litteraturliste

- Anker, Leif. *De norske stavkirker*. Oslo: Arfo, 2005
- Anker, Leif. «Mellom tempel og korthus» i *Bevaring av stavkirkene. Håndverk og forskning*. Red. av Kristin Bakken. Oslo: Pax forlag, 2016
- Anker, Peter. *Stavkirkene, deres egenart og historie*. Oslo: J. W. Cappelens forlag, 1997
- Andreas Aubert. «Fra Numedal. Studier i vor kunstneriske kulturhistorie» *Årbok for Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring*. Oslo: Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring, 1901
- Aubert, Andreas. *Farge og norsk folke-kunst*. Oslo: Norigs ungdomslag og Student-maalaget, 1906
- Bendixen, Bendix. *Kirkerne i søndre bergenshus amt: bygninger og inventarium*. Bergen: Grieg, 1904
- Bendixen, Edvard Bendix. I. Ross, Fritz Von der Lippe, Shack Bull, Gabriel Gustafson. «Aarsberetning for 1898 fra den Bergenske filialafdeling». *Årbok for Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring*. Oslo: Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring, 1898
- Bugge, Anders. «Den norske stavkirke: dens oppdagelse og utforskning.» *Nordisk tidsskrift*. Stockholm: Nordisk tidsskrift. Særtrykk fra 1939.
- Bugge, Anders. «Kunstnere og kirkeprospekter: blader av stavkirkens oppdagelseshistorie». *Årbok for Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring*. Oslo: Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring, 1929. Særtrykk fra 1929.
- Bugge, Anders. *Norske stavkirker*. Oslo: Dreyer, 1953
- Christensen, Arne Lie. *Den norske byggeskikken: Hus og bolig på landsbygda fra middelalder til vår egen tid*. Oslo: Pax forlag, 1995
- Christensen, Arne Lie. *Med kunsten å bevare kulturminner i Norge: om kulturminnevern og fortidsinteresse i Norge*. Oslo: Pax forlag, 2011
- Christie, Håkon. *Urnes stavkirke*, Oslo: Pax forlag, 2009
- Christie, Håkon. «Da stavkirkene ble reddet». *Årbok for Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring*. Oslo: Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring, 1978
- Dalen, Knut og Alma. *Røldal bygdebok*. Bergen: Røldal kommune, 1960
- Dietrichson, Lorentz. *De norske stavkirker*. Kristiania: Cammermeyer, 1892
- Dietrichson, Lorentz. N. Nicolaysen, O. Rygh, H. Huitfeldt-kaas, H. Thrap-Meyer.

- «Centralforeningens årsberetning for 1898». *Årbok for Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring*. Oslo: Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring, 1898
- Erdmann, Domenico. «Gammel kirkeinventar og dets behandling». *Årbok for Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring*. Oslo: Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring, 1912
- Erdmann, Domenico. «Dekorationer og farver i Røldal kirke, forberedende arbeide til restaureringen av interiørets farver og dekomationer». *Årbok for Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring*. Oslo: Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring, 1915
- Erdmann, Domenico. «Røldal kirke. Dekoration og farverestaurering». *Årbok for Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring*. Oslo: Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring, 1919
- Eriksen, Anne. *Lovekirker i Norge etter refomasjonen*. Magistergradsavhandling i Folkeminnevitenskap. Universitetet i Oslo. 1986.
- Eskevik, Aase. «The Stave Church as a Medium for the Intangible Cultural Heritage: How to Implement and Safeguard the Traditional Handcraft Through Architectural Conservation». Upublisert masteroppgave. Universitetet i Stockholm. 2014.
- Fett, Harry. «Vernet av fortidsminnesmerker». *Årbok for Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring*. Oslo: Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring, 1912
- Fett, Harry. «Kirkeinteriørets gjenreisning». *Årbok for Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring*. Oslo: Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring, 1913
- Fett, Harry. *En bygdekirke*. Gyldendal: Oslo, 1941
- Frøysaker, Tine. *The church paintings of Gottfried Hendtzschel in Norway - Past and future conservation*. Doktorgradsavhandling. Universitetet i Gøteborg. 2003.
- Hauglid, Roar. *Norske stavkirker*. Oslo: Dreyer, 1969
- Hauglid, Roar. *Norske stavkirker. Dekor og utstyr*. Oslo: Dreyer, 1973
- Hauglid, Roar. *Norske stavkirker, bygningshistorisk bakgrunn og utvikling*. Oslo: Dreyer, 1976
- Hohler, Erla Bergendahl. *Norwegian stave church sculpture*. Oslo: Scandinavian University Press, 1999
- Jensenius, Jørgen. «Røldal stavkirke eller...?». *Viking* (1998): 131-145
- Jensenius, Jørgen. «De tidlige trekirkenes planlegging og design». *Hikuin* Vol. 30 (2003):

95-101. Tilgjengelig på nett: <http://www.stavkirke.info/wp-content/artikler/jensenius-hikuin2005.pdf>

Jensenius, Jørgen. «Staver som brytes og kirker som faller. Vedlikehold og rivning av kirker i middelalderen». *kirke og kultur* nr. 5. (2007): 418-429.

Kielland, Jens Z. M. «Undersøgelser ved Urnæs, Undredal, Gaupne og Røldal kirker, samt iagttagelser paa en reise gjennom Valdres». *Årbok for Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring*. Oslo: Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring, 1902.

Kielland, Jens Z. M. «Vedlikehold av gamle bygninger». *Årbok for Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring*, Oslo: Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring, 1913.

Klemetzen, Sofie. «Kulturminnevernet og dets utvikling. Veggen frå renessansen til Stavkyrkjeprogrammet sitt arbeid med Undredal kyrkje». Upublisert masteroppgave. Universitetet i Bergen 2012.

Krogh, Knud. *Urnesstilens kirke*. Oslo: Pax forlag, 2011

Lidén, Hans-Emil. *Fra antikviteten til kulturminne: Trekk av kulturminnevernets historie i Norge*. Oslo: Universitetsforlaget, 1991

Lidén, Hans-Emil. *Nicolay Nicolaysen. Et blad av norsk kulturminnevernets historie*. Oslo: Abstrakt forlag, 2005

Nødseth, Ingrid Lunnan. «Til guds ære og kirkens prydelser: 1700-tallsinventaret i Gildeskål gamle kirke». *Gildeskål gamle kirke. Marmorkirke ved Nordvegen*. Red. Øystein Ekroll, Morten Stige. Bergen: Fagbokforlaget 2014

McNicol, John. *Plassering av de første kirkene i Norge i forhold til de første kultstedene. En historiografisk studie omfattende tiden etter 1830*. KULTs skriftserie nr. 98. Oslo: Norsk forskningsråd, 1997.

Mehlum, Sjur. «Autentisetskriteriet og Kaupanger stavkirke». Upublisert hovedfagsoppgave. Universitetet i Oslo. 1999.

Mehlum, Sjur. «Et bevaringsprogram for stavkirkene». i *Bevaring av stavkirkene. Håndverk og forskning*. Red. av Kristin Bakken. Oslo: Pax forlag, 2016

Meyer, Johan. «Indberetning om arkitekt Johan Meyer og arkitekt Fred. Pettersens reiser sommeren 1899, samt om besigtigelse af Aardal kirke, Ryfylke, Moster og Hisanger kirker». *Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring*. Oslo: Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring, 1899.

Olsen, Olaf. «Hørg, hov og kirke - 30 år etter». i *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*. Red. av Hans-Emil Lidén. Oslo: Universitetsforlaget: 1995

Solhaug, Bramer Mona. *Middelalderens døpefonter i Norge*. Ph.D. avhandling.

Universitet i Oslo. 2001

Storsletten, Ola. *Takene taler. Norske takstoler 1100-1350, klassifisering og opprinnelse*. Doktorgradsavhandling. Arkitektøgskolen i Oslo. 2002.

Stigum, Hilmar. «Omkring stavkirkeproblemet». *By og bygd*. (1954): 81-90.

Aavitsland, Kristin Bliksrud. «Middelalder og norsk identitet. Litterære og visuelle eksempler på norsk medieevalisme». *Konsthistorisk tidsskrift* vol 75. nr.1. (2006): 38-49

Aavitsland, Kristin Bliksrud. *Harry Fett, historien er lengst*. Oslo: Pax forlag, 2014

Aavitsland, Kristin Bliksrud. «Fortidsdesign. Riksantikvar Harry Fett, kirkerestaureringer, estetikk og politikk». *Fortidsminneforeningen*. Oslo: Fortidsminneforeningen, 2012

Upublisert materiale

Egen befarung i kirken, 20.04.2016

Gunvor Øvregård, samtale, 20.04.2016

Privat kommunikasjon i e-post med Leif Anker, 22.02.17 og 26.05.17. Arkivert hos forfatter.

Privat kommunikasjon i e-post mellom Sjur Mehlum og Greta Nordlund, 19.10.15 Arkivert hos forfatter.

Storsletten, Ola. «En gotisk stavkirke! Oppmåling og undersøkelse av Høyjord stavkirke». *NIKU*, rapport, Bygninger og omgivelser nr. 17, 2008

Arkiver

AA, Ra: Antikvarisk arkiv, Riksantikvaren

Topografisk arkiv

Klipparkivet

RA: Riksarkivet, arkivverket i Oslo

Kirke- og undervisningsdepartementet, kontoret for kirke og geistlighet.

